

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԱՄՍՕՐԵԱՅ ՀԱՆԴԷՍ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՏՆՕՐԵՆ-ԵՄԲԱԳՐԱՊԵՏ

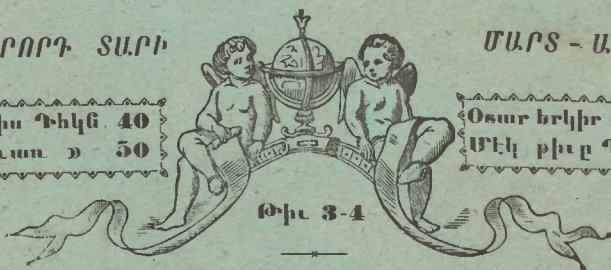
ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ՄԱՐՏ - ԱՊՐԻԼ

Պօլիս Դիկն 40
Գաւառ » 50

Օսար երկիր Ֆր. 12
ՄԷԼ քիւր Գի. 4

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

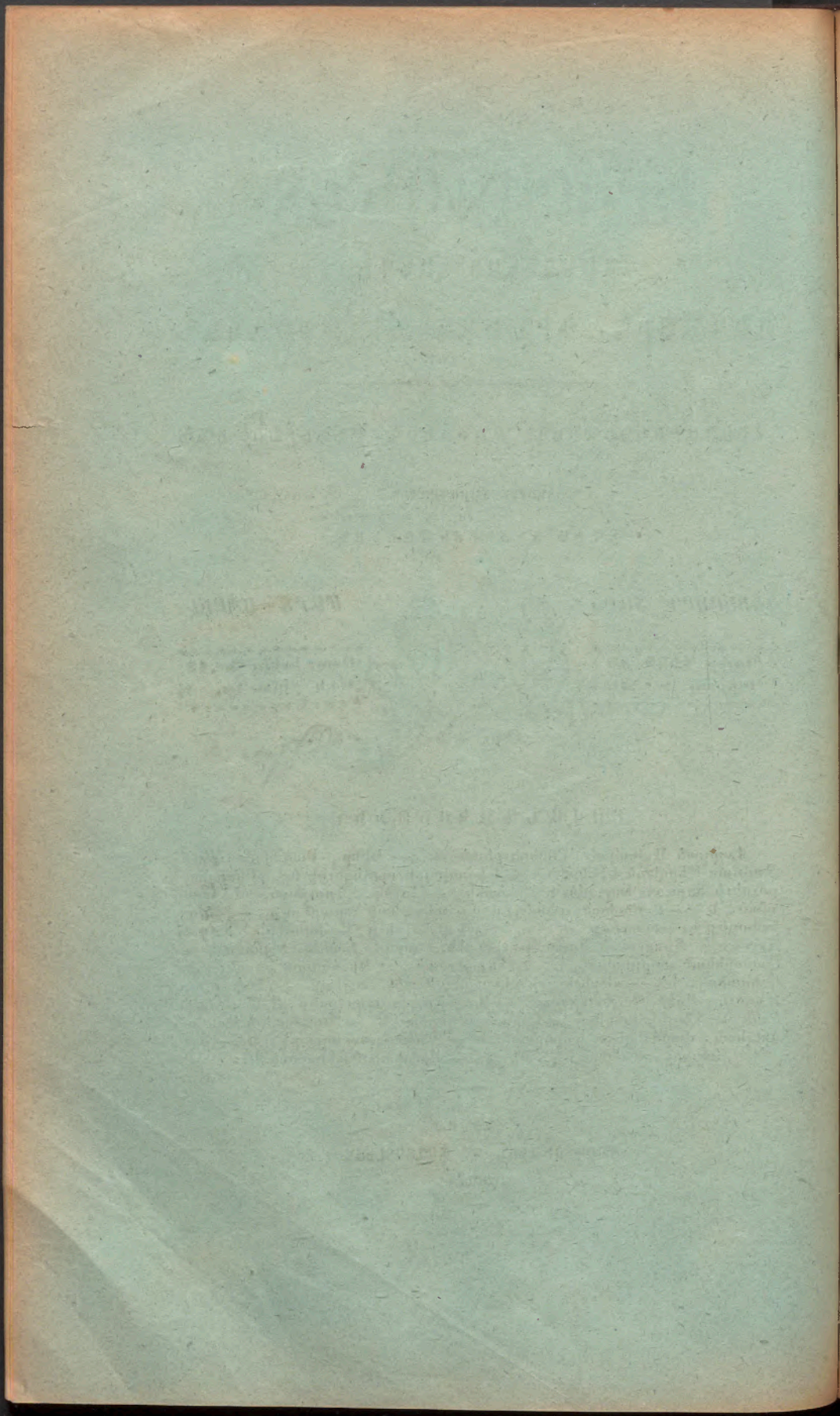
Լատրան Ասիական Ընկերութեան, Ե. — Կինը, Բանախօսութիւն
Թովմաս Թերզեան էֆենտի. — Միջավայրի ազդեցութիւնը, Բանախօ-
սութիւն Տօքոզ Գարամանի էֆենտի. — Հունկ, Գրաշարն անձնաս-
պան, Ե. — Բանախօսութեանց վրայ տեղական օրաբերք. — Շնոր-
հակալիք ու տրտունջք, Ե. — Հանրապետութիւն Առժանդինի, Տօքոզ
Աշրան. — Տքնութիւն Ֆոսնսուա Դօքէի, Թարգմ. Սահակ Խանձեան. —
Բնտանեկան ըրարոյական, Ռ. Յ. Պէրպէրեան. — Կրօնական բերբերն եւ
կղերանոց, Ե. — «Արեւելք»ի բերբերը, Չասիկ Հայկեան. — Հարցք առ
Մեղուն, Աղեֆ. Գ. Փանոսեան. — Յուշիկք բիւքանականք, Ա. Յ. Այվազ-
եան. — Լեզուի խնդիրն ու կրթական գործն, Ե. — Կարապետ Սաղա-
րիկեան, վարժապետ - բարերարն, Ե. — Ապտուլլան եղբարք, Ե. — Սա-
մաթիոյ պատկերը, Պ. Թէրաշ. — Ստեփան Փափազեան, Ե.:

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՊԱՂՏԱՏԵԱՆ

(ԱՐԱՄԵԱՆ)

1888

Fragment of text from the adjacent page, visible on the right edge. The text is faint and illegible, appearing to be a list or index of some kind, with visible characters including 'S', 'B', 'n', 'U', 'u', 'F', '2b', '4', 'u', 'u', 'u'.

ԵՐԱՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ԼՍԱՐԱՆ

ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ԸՆԴ ԲԱՐՁՐ ՀՈՎԱՆԱԴՈՐՈՒԹԵԱՄԲ

ՎՍԵՄԱՇՈՒՔ

ՏՐԻԻՆ ՏՐԻՍԱՐ ՓԱՇԱՅԻ

Երբ դրանք զանազան առջև կը նստիմ նկարագրելու համար հանդէս մը՝ որպիսի էր Ապրիլ երեքին ի Բերա Յունական Բանաստեղծին մէջ տեղի ունեցած հանդէսն, ո՛հ, կը վնասուեմ շուրջս Պէշիկթաշլեանը. . . Կը վնասուեմ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի Մասենազորութիւնին, որպէս զի ներշնչուիմ յայնցանէ, որպէս զի յօգուածոյս բնանաբան դեմ իւր մէկ տաղը կամ իւր մէկ բանն. որովհետեւ Պէշիկթաշլեան այն բանատեղծն է, որոյ քնարին ձայնիւ կը միանային այլևայլ հատուածք Հայոց ազգութեան, որոյ հիւժեալ հիացեալ կերպարանայն ընդմէջէն կ'ընդունըմարէինք անգրաշխարհեան անճառ սրանշնչիքներն, և, դրդեալ հոգեկան հաղորդակցութեան պէտքէ մը որ

այդպիսի վայրկեաններու մէջ կը ծնանի բնականաբար, յանգագայս իրարու ձեռք կուտայինք. «Տո՛ւր ինձ քու ձեռքդ, եղբայր»։ Կիրակի, ձեռն ի ձեռն եկած Սիլվոշոսի մէջ միտցած էին Լուսաւորչական, Հռոմէական, Բողոքական ազգայինք, Արեւելցին և Արեւմտցին, կամ ըստ Ռուսինեանի բացատրութեան՝ Շողեղից երկրին զաւակն ու Շողմոից երկրին զաւակն։ Եւ ես, այդ խմացականութեան տօնին մէջ, այդ եղբայրութեան հանդիսին մէջ, որուն կը նախագահէր Պէշիկթաշլեանի վեհաշուք քոյրն ըստ հանճարոյ՝ Տիկին Սրբուհի Տիւսար Փաշա, կը փնտռէի աւետարանական սկզբանց կամ աւետարանական զգացմանց բանաստեղծն՝ որ կը ծառայէր իւր բանից լոյսն խմացականութեան տօներու պայծառ մթնոլորտին մէջ՝ պայծառողոյն ևս գործելով զայն։ Եւ հիմա, զրասեղանիս տուել, կը փնտռեմ, այո՛, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի Մատենադրութեանց նուիրական հատորն, որ կերպիւ իւր իննևտասներորդ դարու Աւետարանն է Հայոց։ Չեմ գտներ հատորն, որ հազուադիւս եղած է. բայց կը զգամ բանաստեղծին ոգին, որ աւելի թափանցած է Հայերն ընդ հովանաւորութեամբ Օգոստոսփառ Սուլթան Համիտ Բ. Կայսեր։

* * *

Նորին Վեհափառութեան անուան նուիրեալ քայլերգովն սկսաւ Ասիական ընկերութեան լսարանն. ներկայք յառնկայս ունինգրեցին։ Պարոն Սառէ, Կայսերական լիկէնի գիտութեանց դասատուն՝ որ Նուպար-Շահ-նազարեան վարժարանի մէջ ալ ուսուցիչն եղած է սոյն բարենպատակ Ընկերութիւնը վարող երիտասարդութեան, յաւարտ Համիտի քայլերգին երեցաւ բեմին վրայ և սկսաւ իւր բանախօսութիւնն։ Ասիական ընկե-

լուծեան Լոսրանին մէջ առաջին անգամ տեսնուեցաւ բանախօս մը՝ որ իր կրկինն ունէր։ Ունկնդիրք՝ ի տես այն սեւազգեստ էակին որ Պ. Բանախօսին ետեւ կը կենար ուրիշ բեմի մ'ետեւ՝ յիշեցին անշուշտ հին Եգիպտացիները կամ այն նախնական ժողովուրդներն՝ որք կը հաւատան թէ ամեն մարդ իւր կրկինն ունի։ Բայց հոս կրկինը տարբեր անձ էր. կ'ընկերանար ուսուցիչին, ոչ թէ կրկնելու համար զայն, այլ բացատրելու կամ լրացնելու համար անոր գործն։ Յեւրոպա, գիտութեանց Համալսարաններու մէջ, ուսուցիչք իրենց քով կամ իրենց ետեւ ունին այդ կրկինն, որ տեսանելի, շօշափելի, կատարելապէս կենդանի կը կացուցանէ դասաւանդին խօսքըն։ Այն զարգացուն վիճակին մէջ ուր գիտութիւնն հասած է, գիտական դասախօսութեանց համար անհրաժեշտ եղած է փորձարկութիւնն։ Նախնիք այնքան յառաջացած չէին բնական աշխարհին ուսումնասիրութեան մէջ, այնքան տիրացած չէին բնութեան. ապա և նախնի իմաստասիրաց դասարանին մէջ չէր երեւեր այն երկրորդ դասաւանդ, որ կը տարբազարէ կամ կը բազազրէ, որ կ'անդամահատէ մանաւանդ ողջ անդամահատութիւնն ներեալ չէր հին քաղաքակրթութեան մէջ, որ՝ իբրեւ նուիրական՝ չէր ներեր գիտնոց հպիլ առ մարդըն, յորժամ այլ ևս գերեզմանին կը պատկանէր, յորժամ Աստուծոյ կը պատկանէր սա։

Պարոն Սառէ յոյժ շահագրգիւ, յոյժ նոր, յոյժ կարեւոր նիւթ մ'էր ընտրած իւր բանախօսութեան. ԵղեկՏրակաւնոսթիւնը։ Բան մը՝ որ ըստ ռամկին դոյութիւն չունի, բան մը՝ որ չը շօշափուիր, անհամեմատ արդիւնքներ յառաջ կը բերէ սակայն. և վերջին տարիներուս գիտական կաճառաց տտենագրութեանց

մէջ յոյժ ընդարձակ տեղ մը կը գրաւեն ելեքտրակա-
նութեան վրայ վիճաբանութիւնք: Ելեկտրականութիւնն,
«այն խորհրդաւոր և հրաշալի զօրութիւնն», ուստի՞ կու-
գայ, ինչ բանի արդիւնք է: Յառաջ կու գայ մերթ մե-
քենական գործունէութենէ կամ շարժումէ, այսինքն
չփումէ, հնչումէ, բաղխումէ, ևն., մերթ յառաջ կու գայ
նոյն իսկ ջերմութենէ, մերթ՝ բնալուծական գործու-
նէութենէ: Փոխադարձաբար, ինքն ալ յառաջ կը բերէ
թէ աշխատութիւն կամ մեքենական շարժում, թէ ջեր-
մութիւն, թէ բնալուծական գործունէութիւն: Այսպիսի
բազմապատիկ զօրութիւն մ'արդարեւ հրաշալի, քաղա-
քակրթութիւնն ինչ օգուտներ չէր կրնար քաղել անտի:
Որքան գիտունք այդ ոքանչեւագործ զօրութեան չը
պիտի պարտէին իրենց փառքն, և որքան արուեստք՝
իրենց յառաջադիմութիւնն. և որքան դիւրութիւններ,
որքան հաճոյքներ ելեկտրականութեան չը պիտի պար-
տէր մարդուն կեանքն: Ամբէռ, Սգիւարդ, Կրուլ, Մայէռ,
Սքիլէռ, Սէքրի, Կռանսո (ըստոց վրայ մթնոլորտային
ելեքտրականութեան ազդեցութիւնն), և այնքան հնա-
րիչք մագնիսեկտրական մեքենայից, կազմածոց ու
լապտերաց: Տանց ու փողոցաց ու հանքաց լուսաւո-
րութեան համար. երկաթուղեաց վրայ, մարտի դաշտին
վրայ, ծովուն վրայ. տեսագիտական փորձարկութեանց
մէջ, լուսանկարչութեան մէջ, թատերց մէջ, կը ծառայէ
«խորհրդաւոր զօրութիւնն»: Ելեկտրալուսով Բարիզի
պաշարման ժամանակ կը կարդացուէին ուղեւոր աղաւ-
նեկաց բերած մանրագիտական հեռագիրք: Ահա այս-
պիսի մեծ, ճոխ, էապէս լուսաւոր, յաւիտենական այլ
և նոր, ու բանաստեղծական ալ նիւթի մը վրայ բանա-
խօսեց պատուականն Պարոն Սառէ: Բանախօսն ներում

խնդրեց, զի խօսեցաւ՝ որպէս կը խօսի Կայսերական լեկէոնին մէջ, որպէս կը խօսին ուսուցիչք ընդհանրապէս ուսանողաց առջև։ Համեստ գիտնականին այս յայտարարութենէն յետոյ, կը մնայ մեզ միայն շնորհակալիք յայտնել իրեն՝ զի չը զլացաւ Սփական ընկերութեան լտարանին իր բանն, որ բարձր ալ չըլլայ, որ քաղցր ալ չըլլայ, լուսալի և լուսառու է յաւէտ։

Ունկնդիրք իրենց ուրախակցութիւններն յայտնեցին ջերմ ծափահարութեամբք առ մեծարեալ ուսուցիչն։ Եւ երաժշտութիւնն սկսաւ վերստին։ Գառնէն, զուարթն ու քաղցրօրէն մեղամաղձիկն այն Գառնէն, նուագեալ ճամաւվալի խումբէն, գիւթեց արգարեւ ունկնդիրներն։ Յովհաննէս Արամեան էֆէնտին, որ քովս նստած էր, «Դիտէ» կ'ըսէր «Ճամաւլան. գիտէ իր շարժումները կամ մանաւանդ իր անշարժութիւնն. հիանալի է այդ արուեստագէտը։» Կը գիտէի. այլ ոչինչ, ոչ զոք կը տեսնէի. ձայն մը կը ընուր աւանջս, ձայն մը կը ընուր հոգիս. ճառագայթն . . . : Տարօրինակ անուն. այդ անունն՝ երաժշտութիւն ո՞ր էր բովանդակ. այդ անունն անո՞ւրջ մ'էր. ինքզինքս փոխադրուած կը գտնէի Հնդկաստան, հրաշալի երկիրն . . . : Այլ ահա, ահա ցանկացեալն. երեւցաւ բեմին ոտքն և սկսան ծափահարութիւնք. սրտերը, մանաւանդ իգական սրտերն սկսան արտօնել ի տես բանաստեղծին, որ երգած էր կիներ, որ պիտի բանախօսէր կնոջ վրայ։

*
* * *

Թովմաս Թէրզեան սկսաւ բանախօսել։ Ունկնդիրք կը ուրախէին թերեւ թէ բանախօսութեան առաջին պարբերութեան մէջ իսկ պիտի՝ երեւէր կիներ։ Այլ Թէրզեան

հասարակ բանախօս մը, հասարակ արուեստագէտ մը չէ։ Իւր բանախօսութեան առարկայ եղօղ անիծեալ թէ օրհնեալ էակին բոլոր ճարտարութիւնն ունի։ Ուստի սպասել, աղաչել տուաւ զինքը բաւական ժամանակ. հնութեան վրայ խօսեցաւ, ցունաստանի ու հռոմի մէջ դեբերեցաւ ի խնդիր կնոջ. նոր ժամանակաց բոլոր գլխաւոր իմաստասէրներն հրաւիրեց որպէս զի կնոջ վրայ յայտնեն իրենց դատաստանն։ Այլ թէեւ ճարտար, սակայն անգութ չեղաւ բոլորովին թէրզեան. կնոջական ամենասուր ասեղով խայթեց այն իմաստասէրներն՝ ոյք թերեւս այնպէս կը տեսնէին կինն որպէս էրն իրօք. թէրզեան «հռչակաւոր իմաստակ» անուանեց — զո՞վ — արտաքոյ կարգի տրամաբան հեղինակ մը, խօսեցաւ, խօսեցաւ մեծ անուն բանախօսն. այսինքն խօսեցնել տուաւ աշխարհիս ամենամեծ հեղինակներն։ Ունկնդիրք անհամբեր կը հարցնէին իւրն. «Բայց կինն՝ որպէս կը ճանաչես դու, կինն՝ որպէս կ'երազէիր դու իտալական այն պայծառագեղ երկնից ներքի, Պայրընին ու Շէլլին քնարաց արձագանգով թրթռուն այն նուագաւոր ալեաց վրայ՝ յորս յուշկապարիկք կը լողան ու նաեւ վարդագոյն ամպիկք, Հայկանոյշն հրգօղ այն մեծ քերթողին թեոյ տակ՝ ոյր Բենիամինն էիր, ան, ըսէ՛, ան, ներկայացուր մեզ, ո՞ր բանաստեղծ, քու երազած, քու գոտած, քու պաշտած կինդ . . . » Ունկնդրաց այն տենդալիր ու շիջանաւանհամբերութեան առջեւ, Սաւորիսի հեղինակը թեւաբախեց թեթի իմն, և տհա թիւ առաւ բանաստեղծն։ Սկսան, կամ մանաւանդ վերսկսան ծափահարութիւնք. և սքան զիս սաստկացան ծափահարութիւնք։ Օղանաւու մը պէս, ոչ, օգոց թագաւորին նման կը բարձրանար թէրզեան։ Այդ գրական երաժշտութիւնն ուն-

կնդրաց մուղնել տուած էր գրեթէ Գառնէնն. և մու-
ցած էի ես ալ Ճառնալիւն, Հնդկական այն երաժշտու-
թիւնն, այն անուրջն՝ ուր սրբավայրերու մաքուր օդովը
օծուած կարապք ու կուսանք կ'սրորեն տառապեալ հո-
գին և կ'ընծայեն նմա նախաճաշակն Նիրվանային . . .
ի տես այն բարձրաթուիչ հաւուն, ի լուր այն փողփողուն
ու նուագուն բանախօսութեան, մուսացած էի, այո՛,
ամեն բան. կ'ըսէի միայն, տրտմադին կ'ըսէի լռին. «Ո՛վ
իմ վարպետս, ո՛ւր դու կորուսիր քու ձայնդ . . .» Եւ
ես իսկ կուտայի հորցմանս պատասխանն. «Հո՛ն, վար-
ժարանաց մէջ . . .» Վարժարանք, որոնց շատ բան կու-
տանք, շատ բան ալ կ'առնեն ի մէնջ աւանդ. Թէրզեան,
Լսարան դալէ յառաջ, կիրակի օրով, երեք տեղ—մինչև
Էմիրկէն—դասի դացած էր. Բան մը, սակայն, իմ տրտ-
մութիւնս փարատեց գրեթէ բոլորովին. Բանախօսն ա-
ռանձին չելաւ դուրս Լսարանէն. զմայլանօք և անհուն
հրճուանօք տեսայ . . . եռօղակ ոսկի շղթայ մը մարդկե-
ղէն.—Տէր և Տիկին Թէրզեան՝ բռնած իրենց մանկան
ձեռքէն.

* * *

Ճամաւրայի խումբին նուագերգութենէն յետոյ, բեմն
ելաւ Հանդիսիս Տնօրէն-Խմբագրապետն, եւ՝ ի դիմաց
Տնօրէն ժողովոյ՝ ցաւօք ծանուցանելէ յետոյ թէ նշանա-
կեալ բանախօսներու մին՝ Մեծապատիւ Տօքոս Տիրան
էֆէնտի Գաբամաճի՝ բանաւոր պատճառաւ մը հար-
կադրեալ էր բացակայիլ Լսարանէն, կարգաց անձնա-
պան Հունկ դրաշարին վրայ բանաստեղծութիւն մը՝ որ
Հանդիսիս մէջ կը հրատարակուի:

Ներկայից կողմանէ՝ Մեծապատիւ Գարեգին Էֆէնտի
Տէմիրճիպաշան, հօրեղբորորդի մեր, ի դիմաց ներկայ

Ժողովրդեան շնորհակալութիւն յայտնեց առ Վսեմաշուք Տիկին Տիւտար փաշա՝ Նախագահուհի հանդիսին, առ Տնօրէն Ժողովն Ասիական ընկերութեան և առ բանախօս Տեարս, մալթանքներ ուղղեց վասն կենաց Օգոստոսիառ կայսեր:

Ասիական ընկերութեան Տնօրէն Ժողովոյ Ատենադպիր Մեծապատիւ Պօղոս էֆէնտի Գէրէսթէճեան, յանուն Ժողովոյն ընթերցաւ հետագայ ուղերձն.

Վսեմաշուք Տիկին,

Երջանիկ եմ, զի վերստին կ'արժանանամ հրապարակաւ Ձեր Վսեմութեան մատուցանելու Ասիական ընկերութեան Տնօրէն Ժողովոյ ամենախորին երախտագիտութիւնն այն բարձր հովանաւորութեան համար, զոր հաճեցաք այս սարի եւս նուիրել մեր խարանին:

Ի նպատակ գաւառացի մանկանց կրթութեան գործոյն՝ զոր բաղմարդին Սիացեալ ընկերութեանց հետ նպատակ ունի եւ Ասիական ընկերութիւնն՝ արտաքոյ կարգի հասոյթի աղբիւր նկատուեցաւ ի սկզբան թաւորոնն: Իսկ երեք տարիէ ի վեր Ասիական ընկերութիւնն Ժողովրդեան հրապարակային կամ լին բաղձանաց ի լրումն, բանախօսութիւններ կատարել կուտայ ի ձեռն Հայ եւ օտար գիտնոց եւ գրագիտաց, որոց բանից բարձրութեան կը միանայ Հայ եւ օտար արուեստագիտաց ձայնից քաղցրութիւնն: Ընկերութեանս խարանաց իրենց հովանաւորութիւնն շնորհեցին հետզհետէ՝ նորին Վսեմութիւն Սէրվիլէն էֆէնտի՝ հայր աղգային լըրջամիտ երիտասարդութեան, եւ Ձերդ Վսեմութիւն, պանծալի դուստրդ բազմերախտ Նազլը Տիկինոջ Վահանեան:

Որպէս վեհօգի բարերարք խոյս կուտան շնորհակալութիւններէ, նոյնպէս եւ շնորհաւարաւ սրտեր նուիրական պարտք կը համարին արտայայտել իւրեանց երախտագիտութիւն: Ուրեմն, Վսեմաշուք Տիկին, ներուի ինձ յայտարարել թէ Ասիական ընկերութեան մեծագոյն բարերարն էք Դուք, որ կրկին ամեր Ձեր հովանոյն ներքեւ հաճեցաք առ-

նույն մեր Հասարանն եւ որ վերաբերելով այն սեռին զոր տկար կը նկատէին՝ մտաց զօրութեան ու գործունէութեան նկատմամբ կը մրցիք ընդ մեծագործս Հայ ազգի արական սեռին : Եւ երբ առ Ձեզ ուղղեալ դրուատիքն համեստօրէն կը վերբնծայէք Ձեր անմահ մօր, այդու եւս առաւել կը բարձրացընէք Ձեր արժանիքն : Եթէ պարտինք օրհնել Ձեր մօր յիշատակն, ո՛չ նուազ պարտինք գովել եւ այն նշանաւոր անձը, ձեր կենաց ընկերն, Ձեր սրտի եւ հանձարի եղբայրն, Վսեմաշուք Տիւսար փաշա, որ փոյթեաւորէն կ'աջակցի Ձեր Վսեմութեան ջանից՝ յօգուտ Հայ ազգին, զոր Աստուած յերկնից կը պաշտպանէ եւ Օսմանեան Վեհապետն՝ ի բարձանց, իւր փառազարդ գահոյից, զորովք դարերէ ի վեր փարեալ է եւ փարեալ պիտի մնայ յաւէտ Հայութիւնն Օսմանեան : (Որոտընդոստ ծափահարութիւնք) :

Գոհութիւն ուրեմն երկնից :

Ջերմագին մաղթանք վասն մեր բազմազուծ եւ մեծախորհուրդ ինքնակալին, պաշտպանին մեր կրօնից եւ մեր լեզուի, Ղազի Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ. Օգոստոսփառ կայսեր : (Բուռն ծափահարութիւնք) :

Որովն երախտագիտութիւն առ Ձեզ, Տիկնայք եւ Տեարք, որ գնահատելով աւագ կարեւորութիւնն սոյն լուսոյ եւ նուագի հանդիսին՝ բարեհաճեցաք ընդունիլ մեր հրաւէր, որով եւ անհուն քաջալերել մեր ջանքեր :

Սրտագին շնորհակալութիւն առ Մեծապատիւ բանախօսս, Միւսիւ Սառէ եւ Թովմաս էֆէնտի Թէրզեան, ոյց իմաստազեղ ճառերն հրապուրելով զունկնդիրս՝ մեծ փայլ ընծայեցին սոյն հանդիսին : (Ծափահարութիւնք) :

Եւ բիւր շնորհակալիք առ պատուարժան վարչութիւնն Սիլլոդոսի եւ մասնաւորապէս առ լուսամիտ Նախագահն իւր, Վսեմաշուք Գալլիատի պէյ, որ բարեհաճեցաւ այս տարի եւս յօժարափոյթ ասպնջականել զմեզ սոյն Աթինեան յարկին մէջ : (Ծափահարութիւնք) :

Վսեմաշուք Նախագահուհին խօսք տուաւ հասկ տրեմն : Հակիրճ բանախօսութեան մը մէջ՝ փափուկ և հը-

զոր որպէս է հոգին այդ անզուգական Տիկնոջ՝ խօսեցաւ դաստիարակութեան վրայ. դրուատեց կրթական մեծ գործին անձնանուէր երիտասարդութիւնն, այր մէկ ազնիւ մօտն՝ ի մէջ այլոց՝ Ասիական ընկերութեան դործերը կը վարէ. «հիացումն» յայտնեց ու շնորհակալիք պատուական բանախօս Տեարց, շնորհակալիք և ունկնդիր Տիկնայց ու Տեարց. շնորհակալութիւն մանաւանդ առ պատուարժան Տնօրէնութիւնն Յունական Սիլլոզոսին, որ ազնուարար կը բանայ յաւէտ այդ լուսանուէր յարկին դուռներն առաջի Հայ ժողովրդեան. վերջապէս բարեբաստիկ համարեց Հայ ազգն, որ կ'ապրի ընդ հովանեաւ Օսմանեան մեծագոր ու մեծանձն Տէրութեան, որոյ Վեհափառ Պետին համար շերմագին բարեմաղթութիւններ ըրաւ երկնից:

Երկրագունն արձագանգ կ'ըլլայ բոլոր բարեմաղթութեանց ու շնորհակալութեանց, երկրագունն արձագանգ կ'ըլլայ մասնաւորապէս այն ամենախորին և ամենաշերմ շնորհակալեաց, զորս Ասիական ընկերութեան Տնօրէն ժողովոյն Ատենադպիր էֆէնտին յայտնեց առ Նորին Վսեմութիւն Տիկին ՍՐԲՈՒՀԻ ՏԻԻՍԱՐ ՓԱՇԱ, դասար երկնից, քոյր Մուսայից, մայր ուսումնանուէր երկնեւ երիտարարգութեան Հայոց:

Ե

ԿԻՆՆ

ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԹՈՎՄԱՍ ԷՖԷՆՏԻ ԹԷՐԶԵԱՆԻ

Ա

Տիկնայք եւ Տեարք

Կինը՝ մարդկային սեռին զեղեցկագոյն կէսը եւ՝ ըստ իմաստոյն՝ բնութեան հրաշակերտը, եռանդուն ջատագո-

վանաց կամ ծայրայեղ պարտաւանաց նիւթ եղած է, և երբէք զինքն ուսումնասիրող իմաստունք անտարբերութեամբ խօսած չեն իւր վրայ : Կ'ուզէի հարեւանցի իմն ուրուագրել իւր պատկերն ընկերութեան մէջ՝ նկատելով զինքն իւր երեք էական պայմանաց մէջ, դուստր՝ ամուսին կամ մայր : Դիտողութիւններս անոր իսկական կացութեան վրայ կ'ուզեմ հիմնել. բնութեան օրէնքներէն շեղելով է որ ենթադրութեանց անել բաւղին մէջ կը մօլորի դատողութիւնը :

Սյր և կին՝ իրարմէ տարբերող էակք ոչ միայն ըստ բնական կազմին այլ նաեւ ըստ մտաւոր ընդունակութեանց, իրարմէ անջատեալ՝ անկատար եւ ըստ նմին չափութշուառ արարածներ են : Միատեղ կ'ամբողջանան և ընկերութեան հիմը կը կազմեն : Զմարդ դրախտէն արտաբսելով, զրկելով զնա յանմահական վայելից և դատապարտելով անագորոյն աշխատութեան, վերին բարեխնամ տեսչութիւնն ամեն բանէ չզրկեց զնա, անոր ոչ միայն օգնական այլ եւ մխիթարութիւնն թողլով կ'ինը : Տգիւտութիւնը կամ նախանձը՝ մանաւանդ այն դարուց մէջ ուր տախախն ամեն խնդրոց լուծումն նիւթական ուժի կը յանգէր, մեծցուցին կնոջ ճակատագիրը. չբնութեանց մարդ թէ կնոջ անվանելի զօրութիւնը նայն իսկ իւր տկարութիւնն էր : Ինք բիրտ ուժովը զինեալ՝ առժամանակ մի նկատեց զկին իբրեւ իրեն վերաբերեալ առարկայ մը, ստորադաս էակ մը : Կ'ինը՝ բնութեամբ փափուկ և զիւրաթեք՝ առ ահի կամ առ սիրոյ խոնարհեցոյց իւր ճակատը ինչպէս եղէզը փոթորկին անցնելու ատեն : Ներքին ձայնը կը վստահացնէր զնա իւր անբռնաբարելի իրաւանց վերջնական յաղթանակին վրայ, քանզի իւր բըռնաւորին լանջացը մէջ սրտի մը տրոփիլը կը լսէր, սրտի մը որ իրեն կարօտ էր և իրեն նուիրեալ տաճար մ'ըլլալու սահմանուած էր : Աւանդ, անհրաժեշտ հարկին առջեւ յիշաւ ստորնացաւ կ'ինն. բայց՝ անստոր դաս և պատիժ անոնց որ յաւիտենական ճշմարտութեան մը դէմ կը մաքառին, անոնց որ

կը կարծեն թէ կրնան գաղափար մը՝ չնչել անոր առ երեւոյթս տկարութենէն խաբուելով՝ որչափ կինը մարդուն բռնութեան տակ կը ստորնանար, նոյնչափով աւելի կ'ստորնանար մարդն ալ. մեր անիրաւութիւնն ինքնին մեր պատիժն էր : Չուրկ անոր գորովոյն ջերմութենէ՝ մարդկային ընկերութիւնը խաղալիկ մատնեցաւ ամենէն դժպիի կրից : Առանց հին դարուց վհին մէջ խուզարկելու կրնանք այն ժամանակին պատկերը գտնել նոր աշխարհի դեռ վայրենի մնացեալ երկիրներուն մէջ : Որչափ աւելի յետամնաց են, նոյնչափ կ'ինն ալ ստորնացեալ է. և որչափ կ'ինն ստորնացեալ է՝ այնչափ աւելի թշուառ են : Հին ազգաց մէջ իբրեւ ուխտիս մը յանապատի կերեւայ մեզ փոքրիկն Յունաստան, ուր թէեւ կ'ինն չէր վայելէր տակաւին իւր ամբողջ իրաւունքներն, բայց արդէն մասնաւոր դիրք մ'ունէր : Եւ արդարեւ արտաքին ձեւի համար Յունաց մեծ ճաշակը որ իրենց այնչափ մատենագրական և արուեստական հրաշակերտներուն շարժառիթն եղած է, չէր կրնար զանոնք անտարբեր թողուլ կնոջ հրապոյրներուն առջեւ, այն երկնային ծաղկին զոր ոտնակոխ կը տեսնէին իրենց բարբարոս կոչած ազգերէն : Իլիականին մէջ ոստանին « խոհեմագարդ» ծերունիները որոց որդիքը ահաւոր պատերազմի մը զոհ կ'երթան զեղեցիկ Հելենեայ առեւանգութեան պատճառաւ, տեսնելով այն հրաշագեղ կնոջ անցնիլը՝ զմայլմամբ կ'աղաղակեն.

Չիք պարսաւ ինչ Տրովադեանց և քաջարարձ Աքայեցւոց
Այսպիսում վասըն կընոջ ցաւովք յկիլ ամբս բազում.

Օ'ն և օն զանմահիցն աստուածուհեաց բերէ զպատկեր :

Հռովմայ մէջ տան տիկնայք՝ թէպէտ քողարկեալ՝ մեծ յարգ կը վայելէին : Քրիստոնէութեան կը մնար այն նախանձու նիւթած քոյր պատռել և աստուածացնել զկին, թէպէտ ի սկզբան անդ Եկեղեցւոյ Հարքն անգամ կամ զիրենք շրջապատող խաւարին ազդեցութենէն դեռ բոլորովին չգերծած, կամ գուցէ վախնալով որ կնոջ անմիջական և ամ-

բողջ ազատութիւնն անպատեհ հետեւանքներ կ'ունենայ այն դեռ անհարթ ժամանակաց մէջ՝ կնոջ արժանապատուութիւնն ըստ ամենայնի չհաստատեցին : Սակայն բարի սերմն արդէն ցանուած էր. քաղաքական խռովութեանց, կարծիքներու ընդհարմանց, կրօնական արիւնտհեղ տազնապներուն մէջ, նա կը բարձրանար և արմատները կը ծաւալէր : Դարուս սկզբան իմաստասիրական մեծ դպրոցները լուրջ նկատողութեան առին այս խնդիրը, մանաւանդ որ իրենց երազած մարդկային բարօրութիւնը և յառաջադիմութիւնը անհնար էր ձեռք բերել առանց անոր լուծումը գտնելու : Ինչպէս բնական է մարդկային մտաց՝ իմաստասիրաց շատերը ծայրայեղութեանց մէջ փնտռեցին այդ լուծումը, բայց իրենց խոկմունք անպտուղ չմնացին. խնդրոյն զանազան կէտերը լուսաբանուեցան : Համառօտենք հոս զլիւսաւոր դպրոցաց սկզբունքները : Սէն Սիմոնականք իրենց վարդապետութեան հիմ. դրին երկուց սեռից կատարեալ հաւասարութիւնը : Վաղեմի դարուց պատերազմական գործունէութեան՝ կ'ըսեն՝ պէտք է այժմ յաջորդէ խաղաղական և արուեստագիտական գործունէութիւնը յորս կինը մեզի ստորակարգ ըլլալու պատճառ մը չունի : Մարդկութեան երկու սեռերն ոչ եթէ իրենց նմանութեամբն է որ իրարու կը յարին, այլ իրենց հաւասարազօր յատկութեանց տարբերութեամբն է որ իրարու կը կարօտին և իրարմով կը լրանան : Այր և կինը, այսինքն ամուլը՝ այս է ահա մարդկային էակը, ընկերական անհատը : Իշխանութիւնը՝ որ մինչեւ ցարդ առն միայն վերապահեալ էր և այնչափ դառն հետեւանքներ ունեցաւ, պիտի բարեխառնի այս զուգութեամբ, որովհետեւ առն առջեւ խոնարհելու դժկամակողն կնոջ առջեւ՝ մանաւանդ գերազանց կնոջ մը՝ բնաւ չի վարանիր : Պատմութիւնը կը ցուցնէ մեզ զկորիփոլանոս անդրդուելի մնացած ամբողջ Հռովմայ պաղատանաց առջեւ, բայց իւր զոռոզացեալ սիրտը կ'ողորբի իւր մօր և ամուսնոյն թախանձանօք :

Փութիէրական դպրոցը իւր ընկերական օրէնսդրութեան հիմն կ'առնուէ կնոջ լիովին ազատագրութիւնը և երկուց սեռից հաւասարութիւնը. ընկերութեան մը մէջ կնոջ ազատութիւնն այն ընկերութեան յառաջադիմութեան հետ ուղիղ համեմատութիւն ունի : Այս սկզբունքը կը հաստատէ տիեզերական պատմութիւնը : Մեր քաղաքակրթութիւնը դատապարտեալ է՝ թիւր ճամբուն մէջ դրած ըլլալուն զկին : Կը ստիպէ զնա կամ տոմանելի աշխատութեան դուրսը ապրուստ մը հայթայթելու և այնու գոհանալու, կամ իւր հրապոյրքն ՚ի վաճառ հանելու : Արդարութիւն չկայ հոն, և առանց արդարութեան ամէն հաստատութիւն խարխուլ է :— Բայց ինչ արդարութիւն փնտռելու է այն մարդիկներէն որ իրեն շահն ու հեշտանքն իրենց գործոց ուղղիչ ընդունած են : Չառնանք տիեզերական ժողով մը վիճաբանութեան նիւթ առնուլ կանանց հոգի ունենալը կամ չունենալը : Իմաստասիրութիւնը կանանց թերութիւնները նշաւակելով՝ ինքզինքը կը նշաւակէ. գտնուած արդիւնք իւր բանեցուցած ճնշման հետեւանքն են : Կնոջ ձիրքն գնահատելու համար՝ ազատօրէն զանոնք ի կիր արկանելու վիճակին մէջ պնդուէ նախ : Թղթատէ պատմութեան էջերը և նայէ ինչպիսի բարձունք հասած են այն ամեն ասպարէզներուն մէջ ուր ֆիզիքական ոյժը առաջին դերը չխաղար : Եւ նոյն իսկ գեղարուեստից մէջ միթէ սիրուն աւանդութիւն մը զժաղրութեան զիւտը չվերագրենք աղջկան մը որ կ'ուզէր իր սիրած պատանւոյն պատկերը պահել : Այսու հանդերձ ենթադրելու չէ թէ երկուց սեռից մէջ հոգեբանական տարբերութիւնք չկան. ընդհակառակն զանազանութիւնը և հակադրութիւնն ամէն ներդաշնակութեան տարերքն ու պայմանն են :

Դրական դպրոցին վարդապետութիւնը այս հիման վրայ կը կայանայ որ՝ արու սեռին մէջ հզօրագոյն են գործոն յատկութիւնք, կնոջ մէջ՝ զգայական յատկութիւնք, որով առաջինը սահմանեալ կ'ըլլայ հանրական գործոց անմիջական

վարչութեան, երկրորդը՝ բարոյականացուցիչ ազդեցութեան՝ այսինքն է կրթութեան : Ըստ Օկրոսթ Քօնդի երկուց սեռից այս մտաւորական տարրերութիւնը չներեր որ երկուքին համար ալ պարտք և իրաւունք հաւասար ըլլան : Միոյն կուտայ ժամանակեայ իշխանութիւնը, միւսին մտականը : Այդ սեռը, կ'ըսէ, անտարակոյս գերազանց է քան զմերն երբ ի նկատի առնունք մարդկային ազգին հիմնական ստորոգելին՝ այն է ընկերականութիւնը անձնականութեան յաղ-
թող հանդիսացնելու ձկտումը : Կենսական պիտոյից լրմանը համար ոյժը կարեւոր ըլլալով է որ մենք առաջին տեղը կը զրաւենք : Բայց ենթադրելով որ բարձուն այն պիտոյքը՝ և ապրինք երջանկագոյն հանդերձելոյ մը յուսով՝ թագը կնոջ ճակտին կը վայէ՝ որպէս իբր սիրող էակ՝ արժանաւորագու-
նին : Նոյն իսկ կնոջ անխառն բարոյական զօրութիւն մը ըլլալը զայն ներքին կառավարութեան կը սահմանէ և ոչ թէ արտաքին յուզմանց որ կրնան զինքն իւր բնութենէն շեղե-
ցնել : Ամուսնութիւն՝ ընտանիք՝ միայն որդեծնութեան հա-
մար չեն, այլ առն և կնոջ փոխադարձ իրարմով կատարե-
լագործուելուն համար :

Բրուտոն իւր հայեցողութեանց հիմն կ'առնու ընտանեաց այգիմու վիճակ և դրութիւնը : Այս հռչակաւոր իմաստակը կը ջանայ ապացուցանել թէ մարդ քան զկին ուժեղ ըլլալով՝ և ոյժն ալ անհրաժեշտ կենաց մէջ՝ կինն նովին չափով ստո-
րադաս է առն : Մարդկային յառաջադիմութեան նպաստող գիւտերէն և ոչ մին՝ կ'ըսէ՝ կանանց գործն է : Երբ կը տես-
նեմ թէ բոլոր մեր արական իրաւունք մեր ուժին վրայ հաս-
տատուած են՝ ընդունելով հանդերձ թէ կանանց փառքը և ճակատագիրը ոչ պատերազմի ոչ արուեստից մէջ հաստատ-
ուած չեն՝ կը խորհիմ թէ արդեօք բարոյական ուժոյ նկատ-
մամբ կանայք մեծամեծ և սքանչելի օրինակներ չընծայեցին
մեր արդարութեան իրաւունք ստանալու չափ : Յուզիմ մը կամ ժանտարբ մը իրենց արութեամբ կ'եղբորականացնեն

և կը փրկեն երկու ազգ :—Հիւսիսային ծովերն ասպատակող ահարկու հէներն կը սարսափին միայն՝ վահանաւոր կուսանք կոչուած արիական աղջիկներէն որ նոյն քաջութեամբ կը նշկահէին իրենց հակառակորդաց զէնքերն և Ուլիանոսի զայրոյթը : Իւր գեղեցկութեամբ անոնց պարագլուխ եղած Աֆհիլտ կոյսը՝ ծովուց թագաւորին դէմ փայտեան կը կանգնի և անկէ յաղթուելով միայն յանձն կ'առնու ամուսնանալ հետը : Ֆրանսայի մեծ յեղափոխութեան միջոցին կին մը առեան կը ներկայանայ ամբաստանեալ Լուդովիկոս վեշտասաներորդը պաշտպանելու. կ'արգելուն զինքը՝ այդ պաշտօնը կանանց ներկի չըլլալուն. «Անոնց իրաւունքն է, կ'աղաղակէ, բեմն ելլել, քանի որ զխատման բեմն ելլելու իրաւունքը տուիք անոնց :» Երբ՝ կ'ըսեմ՝ կը տեսնենք այս վսեմ արութեան օրինակներն՝ ոչ ապաքէն կրնանք աղաղակել հռչակաւոր Տիկին տը Սթալին հետ .

«Ով կին՝ կին. դու անդունդ մը, խորհուրդ մ'ես. և այն որ կարծէ զբեզ ճանչել՝ երիցս յիմար է : »

Ք.

Որպիսի կանխակալ կարծեաց ազդեցութեան տակ կատարուած ըլլան կնոջ վրայ եղած հետազօտութիւնք՝ այնպէս որ կարելի եղած է բացագանչել. «Աստուծո՛ւ մ'է. — Թեբեւ : — Դեւ մը — գուցէ.» այսու հանդերձ ամէն հակառակութենէ վեր է անոր մեծ դերն մարդկութեան մէջ իբր մայր : Թէ մեր կեանքը լիու նա աննման խնդութեամբք՝ թէ լլկէ զայն սրտակէզ տանջանօք. թէ անագորոյն անտարբերութեան տիպար մը հանդիսանայ՝ թէ զմայլեցնէ զմեզ խանդակած սիրով. թէ իւր Թեթեւամտութեամբ զմեզ ծշուառացնէ՝ թէ զմեզ յափշտակէ իւր բոլորանուէր անձնուրացութեամբ. ըլլայ կասկածոտ՝ երկդիմի՝ խրոխտ և քինախնդիր՝ կամ հլու՝ անուշ՝ փափուկ և համեստ. այն ժամէն յորում բնութիւնն իրեն յանձնեց երբեակ վսեմ պաշտամուն-

քը՝ յղանալ՝ ծնանել և սնուցանելու զազգ մարդկան, երբ նա մայր է՝ ամէն ճակատ պատկառանօք կը խոնարհի անոր առջեւ : Ո՞ւր կը մնան այս մեծ ու նուիրական գործոյն բաղդատմամբ իւր յողջողդ բարուց թերութիւնքը, իւր նենգաւոր հրապոյրները : — Իւր ցաւք կը մոռցնեն այլ ամէն ցաւ ու սուստանք. իւր արտասուք կը մոռցնեն մեր հոսեցուցած դառնագոյն արտասուքը : Անբաւ անծայրածիր մայրական սիրոյն բով՝ մեր սէրերը կը տփզունին՝ կ'անհետանան. այն երկու անուանակից զգացմանց մէջ այս վիճը կայ՝ որ մենք մեր սիրած էակին մէջ ինքզինքնիս կը սիրենք, այսու մեր սէրն երկրաբարշ, ժամանակաւոր է. մօր սէրն այնու երկնային է՝ որ իւր էութիւնն է անձնուրացութիւնը : Մայր մը անճողուպրելի հիւանդութեամբ մը վարակեալ՝ յորմէ տասը տարի առաջ իւր որդին ալ մեռած էր, իւր ճգնաժամուն լլկանաց միջոցին յանկարծ աղաղակեց, «Ան ինչ ցաւեր քաշեց արդեօք խեղճ զաւակս...» Մոռցնելու համար իւր սուսկալի տանջանքը՝ կը բաւէր որդւոյն կրած տանջանաց յիշատակը. նոյն իսկ կենդանեաց վրայ հիւանալի է մայրենի գորովոյ ազդեցութիւնը : Թուսընէլ որ մանր խուզարկութեամբ ուսումնասիրած է անոնց բարքը՝ անոնց մայրութեան միջոցին ցուցած զիւցազնական քաջութիւնն և անսահման անձնուիրութիւնը սքանչանօք կը ստորագրէ :

Նախկին իմաստութիւնը այս սրբազան պաշտօնն անգամ զլացաւ կանանց կամ վերագրեց զայն նիւթական հաւկամիտութեան մը : «Անհաւատալի բան, կ'աղաղակէ Լըկուվէ, զիտնականք պնդեցին թէ մայրը մայր չէ :» Մանու իւր օրինաց մէջ կ'ըսէ, «Մայրը չծնանիր՝ կը կրէ :»—Մեծն Արիստոտել կը յարէ. «Հայրն է միայն արարիչը» :—Սուրբն Թովմաս՝ Դպրոցին հրեշտակը՝ կը յաւելու, «Հայրը բան զմայր սիրելի պէտք է ըլլայ՝ որովհետեւ նա է ծննդեան գործօն սկիզբը : Յաջորդ դարու մատենագիրք՝ հռչակաւորքն անգամ, փոխանակ իրենց հետազօտութեանց տարերքը բնու-

Յեան մէջ փնտռելու՝ զրոց մէջ գտնուած պատրաստ զա-
ղափարներն ընդունեցան և Մանուկ վարդապետութիւնը
կրկնեցին : Այսպէս Հեթանոսութիւն՝ իմաստասիրութիւն՝
Քրիստոնէութիւն և անհաւատութիւն միաբանեցան կէտի մը
վրայ՝ այն է կինը ստորնացնել : Բայց մայրերն պաշտպան
մը գտան, պաշտպան մը որ Աստուծոյ զրբէն զատ ուրիշ
զիրք կարգացած չէ. — իրենց զաւակներն, նորածին երա-
խայքը. ասոնք իրենց մանրիկ շրթանց քաղցրագոյն հնչումն
մն՝ մամա՝ նանա՝ անոր անուն տունին, իւր համբոյրով
միայն յանձն առին զաղբեցնել իրենց ճիւղերը, իւր զիրկը
միայն իրենց որորան և ապաստան ընտրեցին :

Այս վէճիս մէջ նոր գիտութիւնն ալ՝ յետ խորին խուզար-
կութեանց՝ մանկիկին համակարծիք գտնուեցաւ : Մայրն այն-
չափ ազդու է ընկերութեան մէջ՝ որ երբ ազգ մը կ'արշաւէ
ուրիշ ազգի մը վրայ և հոն կը գաղթէ՝ իւր նոր սերունդը
իւր նոր հայրենեաց հանգամանքը կ'առնու՝ հոն կատար-
ուած ամուսնութիւններէն վերջը : Տղան կերպով իւր մասն
է իւր մօր՝ և այսու կը մեկնուի մայրական սէրը. հոս ֆի-
զիքական պատճառի և բարոյական արդեանց սերտ առն-
չութիւնը կը տեսնենք :

Սակայն եթէ 'ի կշիռ դնենք կենդանւոյն մայրութիւնը
մերինին հետ՝ աւանդ՝ գեղեցիկ մասը մեր կողմը չէ միշտ :
Ոչ մի մատակ կենդանի կամովին իւր ձագուց դիեցումը օ-
տարի կը յանձնէ : Իսկ մեր մարք՝ ոմանք քաղաքաբնակու-
թեան պատճառած տկարութենէն, այք ընկերական պատ-
շաճից և պահանջմանց հարկէն, և այլք թերեւս ուրիշ ան-
բացատրելի պատճառներով՝ յանձն կառնուն՝ աւանդ երբեմն
յօժարութեամբ ալ՝ այս երկրորդ մայրութեան պաշտօնը օ-
տարի թողուլ, ոտնակոխ ընել սրբազան պարտականութիւն
մը՝ որոյ համար բնութիւնը պատրաստեր էր իրենց ծոցը :

Այսու հանդերձ մայրենի սէրը վերջապէս յաղթող կ'ելլէ :
Անասնոյն գորովն յիրաւի բուռն և անձնուէր է, բայց բնազդ-

ման արդիւնք ըլլալով նիւթական պէտքի մը կը համապատասխանէ՝ և այն պէտքին հետ կը դադրի: Իսկ մօր սէրը չը մեռնիր. կենդանի կը մնայ նա և յետ մահու՝ և յետ ապերախտ մուացումեան որդւոյն. այն սրտին վերջին արտփումը՝ այն մտքին վերջին խորհուրդը՝ իւր զաւակն է: Թէեւ բիւր ախտիւք և մոլութեամբք վարակեալ ըլլայ նա՝ ծնելատէր գութը՝ անշէջ ջահի նման փայելով՝ կ'այլակերպէ զնա: «Մայրենի սիրոյն շնորհիւ՝ կ'ըսէ Լըկուվէ՝ անասունը մարդկային բնութեան՝ և մարդկային բնութիւնը երկնայնոյն կը բարձրանայ:» Արանց համար հայրութիւնը զոգցես դէպք մ'է. կնոջ համար մայրութիւնը կեանքն իսկ է: Դիտէ՞ զայն երբ իւր զուկին առաջին քայլափոխը կը տեսնէ, երբ կը լսէ անոր բերնին առաջին մրմունջը՝ երբ կ'ընդունի անոր վերջին հառաչանքը: Եթէ կ'ուզես գիտնալ թէ ինչպէս կը խօսին հրեշտակք՝ թէ ինչ անուշութիւն կայ անոնց նայուածքին մեջ՝ թէ ինչ է անոնց անպատում զմայլանքը՝ լսէ մօր հնարած լեզուն՝ տես անոր աչաց ցոլմունքը:

Երբ որդին մեռնի՝ հայրը կուլայ ծանրաժախիժ, այլ ժամանակը անոր այս ցաւը միւս ցաւերէն աւելի չյարգեր. — բայց տարիներով ետքը նայէ մօր սիրտը՝ դեռ նոյն վերքն արիւնահոս է: Արարչագործութեան մէջ այն սիրոյն նմանող բան մը չկայ. մէկ վայրկենի մէջ կը ծնի սուրբ՝ անհուն՝ աննուան. այնչափ բուռն որ զայն զգացողը կը տանի անդր քան զնիւթական բնութիւն, որ ցաւն իրեն հեշտութիւն կ'երեւցնէ, զրկումը՝ վայելք, և այս ոչ թէ դիպուածով անցողական իմն՝ այլ անդուլ՝ անյեղլի: Անոր համար ոչ զարգանալ ոչ նուազիլ կայ՝ վասն զի այսպիսի փոփոխութիւնք անկատարութեան նշաններ են: Եւս զայն զգաց իւր Աբելայ անշունչ մարմնոյն փարելով՝ ինչ որ Հեկաբէ տեսնելով իւր Հեկտորին գետնաբարձ դիակը, և ինչ որ ի կատարած անդր աշխարհի պիտի զգայ վերջին մայրը: Աբրահամու հաւատարմութիւնը պանծացնելու համար՝ երէց մը

կը պատմէր թէ երբ Աստուած իրմէ մինչեւ իսկ իւր միամօր որդին խնդրեց՝ սուրբ նահապետը զայն չզրացաւ. «Ահ՝ ազաղակեց ունկնդրաց մէջէն մայր մը, Աստուած այսպիսի զոհ մը չէր կրնար մօրմէ մը խնդրել... :» Այդ սիրոյն մէկ հրաշքն է ամբողջովին կերպարանափոխ ընել զկին. այնու թեթեւ աղջիկը՝ լուրջ կ'ըլլայ, անկանխատեսը զգոյշ եւ խնամոտ. կարծես մանկիկը յերկնից իջնելով՝ երկփեղկեալ թողուց անոր մէկ դուռն եւ երկնաւոր լուսոյ հոսանք մը կ'ողողէ մայրենի ճակատը :

Բայց նոյն իսկ որովհետեւ ամէն զգացում բուռն է կանացի սրտին մէջ՝ և նոյն սաստկութիւնը կը պահէ որ ուղղութեամբ ալ շեղի, երբեմն անբացատրելի արդիւնք յառաջ կուգան : Պլուտարքոս կը յիշէ Սպարտուհեաց նկատմամբ այնպիսի դէպքեր՝ որ յապուշ կը կրթեն զմիտս : Մայրն իւր որդին պատերազմ յղելով կ'ըսէր «Վահանովք կամ վահանիդ վրայ :» Այսինքն յաղթէ կամ մեռի : — Պատանի մը իւր մօր կը պատմէ թէ ինչպէս քաջաբար մեռաւ իւր եղբայրը : «Չես ամչնար՝ կ'ըսէ մայրը՝ որ անոր օրինակին չը հետեւեցար :» Լակեդեմոնուհի մը իւր մեռեալ որդին կը թաղէր, իւր մտերմութեաց ոմանք զինք մխիթարելու փութացին. «Ուրախակից եղէք մահաւանդ ինձ՝ պատասխանեց նա. ուխտս կատարեցաւ :» Սպարտուհի մը հասարակաց տօնի մը մէջ կ'իմանայ որ յաղթական զաւակը մեռաւ : Առանց զխեն վերցնելու ծաղկանց պսակը կ'ըսէ զինք շրջապատող կանանց . «Գեղեցիկ է յաղթող մեռնիլ պատերազմի դաշտին վրայ՝ քան Ոլիմպիական խաղոց մէջ պսակուիլ :»

Մայրութեան պատիւը ոչինչ նուազ էր Հռովմայ մէջ. հոն կինն միշտ անչափահաս նկատուած, աղջիկ եղած ատեն հօրն իշխանութեան տակ էր, ամուսնացեալ իւր ամուսնոյն. եթէ այրը մեռնէր՝ խնամակալութիւնը միթաւորագոյն ազգականին կ'անցնէր. անլերջ շղթայ մ'էր՝ որրանէն մինչեւ ի գերեզման ներկարեալ : Բայց Հռովմայեցի կինը մայր ըլ-

լալով՝ անկախ կ'ըլլար : Նոյն իսկ նաժիշտը մայրութեամբ կ'ազատագրէր : — Ինչ յառաջադիմութիւն ալ ըրած ըլլան այս մասին հնութեան երկու մեծ ազգերը՝ անոնց մէջ փրնտ-ռելու չէ տակաւին մտային կիներ : Առ առաւելն ունին Ասպասիան կամ Սափիովը, Աստղիկը կամ Աթենասը : Իրենցմէ մեր ձեռքն հասած նկարներուն մէջ չենք տեսներ բնաւ մայրն ու մանկիկը : Դեռ այն գաղափարը ծնած չէ : Քրիստոնէութեան վերապահեալ էր բարձրացնել զ'ին մինչեւ յԱստուածամայրութիւն, և հրաշալի եղանակաւ թարգմանել տալ Ռափայէլեան վրձնին՝ ոչ միայն զմայր և զորդի՝ այլ և այն նոր գաղափարը որ այժմու քաղաքակրթութեան հիմը պիտի դնէր՝ Հայր՝ մայրն և որդին՝ այն է ընտանիքը :

Պ.

Բնութեան մէջ կան թագուն զօրութիւններ որոց արդիւնք միշտ ակներեւ էին և են, այլ պատճառք՝ անձանօթ : Բաւական չէ տգիտութեան ամբարտաւան պատմութեանաւ բողարկուելով՝ մերժել ինչ որ չենք հասկնար և ուրանալ ինչ որ չենք գիտեր : Այն շոգին՝ որ այս աւուր քաղաքակրթութեան մայրն ու տաժիչն է, այն ելեքտրականութիւն որ մերձաւոր ապագայի մը մէջ թերեւս ընկերութեան տնտեսական օրէնքը հիմն ի վեր պիտի յեղաշրջէ, դեռ երէկ ոչ միայն անձանօթ՝ այլեւ արհամարհ կը թուէին, և այս ոչ միայն յաջաւամկին այլ եւ գիտնոց : Իսկ ընկերական խնդրոց մէջ որոց մին կամ երկուքը մասամբ միայն դեռ ևս լուծուած են, կնոջ խնդիրը՝ կարեւորագոյնը՝ դեռ հազիւ յուզուած կը գտնենք : Ի սկզբան՝ ինչպէս տեսանք՝ մարդիկ առանց օժանդակութեան գիտութեան և մատնեալք անզուսպ կրից՝ ուժոյ մանաւանդ կարօտ էին ժլատ երկրին ծոցէն իրենց սնունդը կորզելու համար, մրցելու համար զազանոց դէմ որ կ'արշաւէին իրենց ուտեստը կողուպտելու կամ յօշօտելու

զիրենք իսկ : Այս կռուոյ դարուց մէջ՝ այրը կարշնեղ և տու-
կուն՝ իւր գլխաւոր կարեւորութեան շնորհիւ՝ ամէն հեղինա-
կութիւն իրեն սեպհականեց : Բայց այս անքնական իշխա-
նութիւնը պէտքի մը հետեւանքն ըլլալով նոյն պէտքին հետ
դադրելու էր : Եւ սակայն հագիւ տարիներ ու դարեր անց-
նելով, ցորչափ բարք կը մեղմանային կը սկսէր կնոջ պատ-
կերը զինքը շրջապատող ստուերներէն դուրս ցայտել, հետ-
զհետէ պայծառ, հետզհետէ աւելի լուսարձակ. իւր Թագին
գոհարները երեկոյեան աստեղց նման հատիկ հատիկ ի տես
կը ցոլանային : Այրն որ նախ զայն նկատած իբր գործիք
կամ արբանեակ կամ օժանդակ, հետզհետէ նկատեց զայն
իբր զբօսանք կամ սփոփանք, իբր զարդ և ուր ուրեմն իբր
ընկեր. բայց ընկեր անհուստար, ընկեր մը որ խնամակալի
մը կարօտ էր և որոյ ինքն էր խնամակալ, ընկեր մը զոր
իւր յերկրած օրինաց առջեւ իրեն հաւատար չէր դասեր՝
այլ իբր անչափահաս, մշտնջենաւոր անչափահաս : Այսչափս
իսկ ոչ առանց երկար դիմադրութեան կը շնորհէր իրեն :
Ըստ բմաց իւր կրից՝ զինքը հրեշտակ կամ դէւ կ'ընէր, ոտ-
նակոխ կամ գահակալ : Կիմն իւր ամէն նոր պայմանաց
մէջ այնպէս կը հանդիսանար իբր Թէ բուն այն պայմանին
համար ծնած ըլլար . վասնզի նա աւելի դիւրագգած նիւ-
թով մը շինուած է, ամէն տեղ ծայրայեղ ՚ի չարն և ՚ի
բարին : Բաց իրեն ճամբան՝ նա կը բարձրանայ և լոյսը
քան զայն մաքուր չէ : Պահալիժէ զայն ի ստոր՝ և
խաւարն անոր մթութեամբը կը թանձրանայ : Նոյն մատը
որ զիտէ արքայութեան դուռը բանալ մեր առջեւ՝ կրնայ
դժոխքներ ստեղծել : Երբ մենք՝ որ իրմէ կրթուելու
էինք՝ ձուլեցինք զինքը նորանշան իմն աստուածուհի և իր
վրայ պաշտեցինք մեր կիրքերը, ինչպէս ամէն այլ կուռք՝
օր մը մեր հաւատքը դադրելով՝ փշրեցինք զայն : Եւ
միթէ բնութիւնը չէր ցուցներ մեզ իւր ճամբան, երբ նա
կոյս մատաղ և փափուկ՝ զմեզ իւր սիրով կ'արբեցնէր և իւր

քնքոյշ ձայնիւ կը մարմնացնէր մեր ամենէն երկնաթռիչ երազները. — երբ՝ նորահարսն նազելի՝ կ'ընկերանար մեզ լուսաւորելու համար մեր ճամբան, իւր սիրովը մոռցնելու համար մեր ցաւերը՝ և իւր արտասուօք սրբելու համար մեր սրտին վերքերը. — և կամ՝ երբ մայր պաշտելի՝ մոռնալով իւր հանգիստը և անձն իսկ կը հսկէր մեր որրանին քով, մեր թոթովանքը կը թարգմանէր այնպիսի լեզուով մը որուն կը նախանձին Հոմերոսը և Շէքսպիրը, երբ մեր հիւանդութեան ժամերուն զիմագրաւելով ամէն երկիւղ՝ մեր անկողնին անարքէն չէր հեռանար, պատրաստ իւր կեանքը նուիրելու, մեզ երկրորդ կեանք մը տալու համար, աղերսելով երկնից այնչափ կաթոգին որ պիտի կարենար գոգցես յետս դարձնել անոր վճիռն իսկ եթէ անզառնալի չըլլար, ո՞վ Տեաքք իմ, ո՞վ է այն որ տեսնելով զկին իւր այս բնիկ պայմանին մէջ՝ չաղաղակեց. ո՞վ գերագոյն արարած՝ դու երկրիս վրայ կը պատկերես երկնից գծութիւնն, դու մարդկութիւնն սիտիեիւ համար յղեալ հրեշտակ մ'ես, ինչո՞ւ թևերդ կտրելով զքեզ զրկեցինք քու երկինքէդ և զմեզ թշուառացուցինք. վասնզի բացի քու կորստենէդ, ինչ վիշտ կայ որ քեզմով չմխիթարուի. դուստր՝ դու մեր տանը լոյսն ես և մեր ծերութեան սիտիանքը, ամուսին՝ դու մեր կենաց ընկերն ես. մայր՝ այն անձն ես միայն որոյ սէրը ճշմարիտ է և որոյ միակ երջանկութիւնը մեր երջանկութիւնն է: Ո՛հ, ներէ մեզ, քեզի դէմ անիրաւելով արդէն զմեզ պատժեցինք բաւական:

Յուսանք թէ իննեւտասաներորդ դարն իւր մեծագոյն պարծանքը պիտի համարէ չըսեմ կնոջ ազատագրութիւնը, վասն զի կինն ազատ է միշտ, և զինքը կաշկանդել կարծելով ինքզինքնիս կը կաշկանդենք. այլ կնոջ խնդրոյն լուծումը, այսինքն պարզելով անոր վիճակը բազմադարեան կնճիռներէն՝ գտնել թէ որն է նորա պաշտօնն մարդկային յառաջադիմութեան գործոյն մէջ, և թէ այն պաշտաման հասնելու

համար ինչպէս զինքը պատրաստելու է : Ճշմարիտ ընտանիքը կազմելով է՝ որ կը կազմուի ազգը, մարդկութիւնը : Ընկերութիւնը յուզող մեծ խնդրոց հանգոյցը դաստիարակութեամբ պիտի լուծուի և դաստիարակութեան հիմն է կիներ : Օրհնեալ ուրեմն այն ամեն ճգունք որոց նպատակը հոն կը դիմէ : Չեմ պահանջեր թէ կիներն այժմ գերի է, թէ ընտանեկան խնդրոց մէջ ստորադաս գտնուի, թէ իւր ներկային և ապագային ընտրութեանը մէջ ազատ չէ : Ինչպէս կը պատահի այն ամէն խնդրոց մէջ որոց բնութիւնը լաւ ուսումնասիրած չենք, հոս ալ ծայրայեղութիւնէն ի ծայրայեղութիւն յոռի շրջանի մը մէջ կը դառնանք : Այլ ցաւով կը տեսնեմ որ մեր ամէն ջանքն է զայն մեր ձեւին վերածել, փոխանակ զինքը թողլու այն պաշտամանը մէջ որոյ յատկացոյց զայն բնութիւնը. քանզի ինչպէս ամէն ճշմարիտ դաստիարակութիւն՝ կանանց դաստիարակութիւնն ալ չի կայանար անոնց վրայ չունեցած ձիրքերը յաւելլու այլ ունեցածները զարգացնելու :

Թող չնախանձի կիներ այն դափնեաց որոց վրայ արեան կամ արտասուաց այնչափ կաթիլներ կան. թող այրը դիմազրաւ բեւեռներուն յաւիտենական սառոյցները կամ ովկիանոսին բարկութիւնը՝ ի գիւտ նորանոր աշխարհաց : Թող տքնի նա և դալկանայ զրոց վրայ նորանոր զէնքեր՝ ձուլելով պատերազմելու համար բնութեան դէմ որ Պրոտեւսի նման յաղթուելով միայն իւր գաղտնիքը կուտայ : Թող ընթանայ վարչական և քաղաքագիտական ասպարիզաց մէջ. այո՛, այս ամէն պատերազմաց մէջ այրական յանդգնութիւնը կարեւոր է, և ասոնք առժամանակեայ պէտքեր են որոց մարդ յաղթելու սահմանեալ է. ատեն պիտի գայ յորում նիւթն իւր ամէն գաղտնիքներն մերկանալով՝ իբրեւ խրոխտ և սանձեալ երիվար մը՝ մեզ պիտի ծառայէ և մեր ամբողջ ժամանակը պիտի թողու մեզ մարդկային նակատագրին կարեւոր բարձրագոյն խնդրօք պարապելու : Բայց դու՛ հով

կին՝ քոյր, դուստր կամ մայր՝ քու ժպտովդ հանգչեցնէր մեր պարտասեալ ոգին, մեղմացուր քու քաղցրութեամբդ մեր ժանտ բարբը : Դու հմ աղբիւր մարդկութեան՝ ինչպէս տուիր մեզ նիւթական կեանքը, ինչպէս կամամբդ սնուցիր մեր մանկութիւնը, ինչպէս մեր առջի քայլերն ուղղեցիր, կրկնակի մայր եղիր բարոյական կեանքն ալ տալով մեզ՝ այսինքն դաստիարակելով : Դու մեր սիրտը թեքէ փշրելով անոր կարծրութիւնը, քանզի քու փափկիկ մատներդ անպիմաղրելի մշտայաղթ զօրութեամբ օժտեալ են : Առանց յոգնեցնելու զոհացուր մեր մանկական հետաքրքրութիւնը որոյ թոթովանքը հասկնալու դու միայն կարող ես : Ա՛հ, քու զրկացդ ջերմութիւնը դեռ չմոռցած՝ անտարբեր օտարի մը մի յանձներ զմեզ, ուսիր որ ուսուցանես : Երբ մեր որորոցը կ'որրէիր անուշ անուշ երգելով, երբ զմեզ քնքուշ քնոյ մէջ տեսնելուդ զմայելով՝ հազարաւոր երազներ կ'երագէիր մեզ համար, զմեզ ապագային մէջ երեւակայելով յաղթող՝ պաշտուած՝ փարթամ՝ բարձրաթոիչ՝ երջանիկ և յաջողեալ — զմեզ հմ անձնուէր էակ՝ և ոչ երբէք զքեզ — և կը բաւականանայիր մեր պարծանաց ճառագայթները ցոլացնելով միայն — հմ կին՝ այդ ամէն աստուածատուր անուրջբդ զքեզ վայրապար տանջելու համար չտրուեցան քեզ 'ի բնութենէ. միայն կը սխալէիր կարծելով թէ մենք այն երջանկութեան կրնանք հասնիլ առանձինն կամ օտարի օգնութեամբ : Այն սէրը որ քեզի երագել կուտար՝ շարունակել տալու է քեզ քու խնամբդ որ միայն կարող է հասցնել զմեզ քու բաւձացած կէտիդ : Վասն զի մենք կը սիրենք զքեզ և սէրն է որ կրնայ կրթել : Սովորատ խօսելով իւր մէկ աշակերտին վրայօք որ իւր դասերէն օգուտ չ'էր քաղեր. ինչ կրնամ սովրեցնել իրեն՝ կ'ըսէր, զիս չի սիրեր : Եթէ կանայք մեր դաստիարակութեան զործոյն մասնակցին՝ պիտի կարենանք ըսել ինչ բան պիտի չկարենանք սովորիլ իրմէ. նա կը սիրէ զմեզ : Կրթէ ուրեմն մեր մանկութիւնը որ կարենաս օր մը

զմեզ ընկերութեան ներկայացնելով ըսել ինչ որ ըսաւ Կրարեանց հուշակաւոր մայրն Կուռնելեայ ցուցնելով իւր զաւակունքը փարթամութեամբ պարծող տիկնոջ մը. իմ զոհարեղէններս՝ ահա ասոնք են :

ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ԱԶԴԵՅՈՒԹԻՒՆԸ

ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՏՕՐԳՈՒ ՏԻՐԱՆ ԷՅԷՆՏԻ ԳԱՔԱՄԱՃԵԱՆԻ

«Տիրուհիք եւ Տեարք. — Պատիւ ունիմ կամ մանաւանդ ցաւ ունիմ ազգ առնել Ձեզ Թէ, Մեծապատիւ Տօրգօւ Տիրան ԷՅԷՆՏԻ Գաբամաճի, բժիշկն երիտասարդ համակրելի եւ հմուտ, յատուկ նամակաւ մը Վսեմաշուք Նախագահուհիէն խնդրած է ներում, զի ծանր զբաղմանց պատճառաւ չը պիտի կրնայ կատարել այն բանախօսութիւնն որ ծանուցուեցաւ եւ որ այնքան հաճոյք պիտի առնէր, ծանօթ ըլլալով սքանչելի լեզուն եւ իմաստասիրական ոգին բանախօսին:» Այսպէս կը ծանուցանէինք Լսարանին մէջ Տօրգօւ Գաբամաճեանի բացակայութիւնն: Այն ժամուն ուր կը սկսէր լսարանն, ի Գում-Գաբու հիւանդի մը քով կը վերադառնար բանախօս բժիշկն, որ զիշերն ի բուն սքնած էր նոյն հիւանդին քով: Տեսանք զայն իւր տան մէջ ի Բերա. դէմքն հազիւ կը կրէր սքնութեան հետքերն, որովհետեւ փրկած էր հիւանդն. Որքան ծանր է բժիշկին զործն: Համայն բժշկաց ի բոլոր սրէ կարողութիւն կը մաղթենք. այլ մանաւանդ բժիշկ Գաբամաճեանին, որոյ նկատմամբ մասնաւոր համակրանք մ'ունինք՝ Թէ՛ նոյն թաղի զաւակ ըլլալնուս, Թէ՛ նոյն իմաստասիրական դպրոցին պատկանելնուս, Թէ՛ հայ լեզուին նկատմամբ նոյն կառնոցին սէրն ունենալնուս համար: Դրաւիչ դիմօք, վարուք ու բանիւք, այդ երիտասարդ ծանրախօհ վարդապետն բժշկութեան՝ արդէն ազդած է ջերմ համակրանք ամեն անոնց ոյք կը ճանաչեն զայն, եւ ոյք ցաւը՝ զրազէ եւ իմաստասէր բժշկին բանախօսութիւնէն զրկուելնուն պատճառաւ՝ պիտի մեղմանայ ընթերցմամբ ծանուցեալ բանախօսութեան, ոյր Մեծ. Տօրգօւ Գաբամաճի հաճեցաւ մեզ հաղորդել պատճէնն ի հրատարակութիւն:

և .

Տիկնայք եւ Տեարք

Ասիական մեղուաջան ընկերութեան լսարանին մէջ, այսինքն փափկաճաշակ ունկնդրաց ընտրեալ բազմութեան

առջեւ, եւ Ասիական լտարանի բեմին վրայէն զոր քանիցս արդէն փառազարդած են բազմահմուտ գիտնոց եւ մեծանուն գրագիտաց իմաստալից ատենարանութիւնք, ապաքէն դժուար էր ինձ յանձն առնուլ խօսիլ, եւ կարի բնական իսկ էր՝ անստիճիւմ համեստ կարօղութեան՝ յետս ընկրկիլ այդ փափուկ եւ դժուարին գործոյն առջեւ, եթէ անպատեհ չը լինէր մերժել պատուարժան ու քրտնաջան Գործադիր Ժողովոյ եւ հանդիսիս Ազնուաշուք Նախագահին, Մայտայի գողտրաբարբառ հեղինակին, յոյժ պատուաբեր հրաւերն եւ եթէ մանաւանդ քաջայոյս չը լինէի ինձ զօրավիգն ունենալ ազնիւ ուկնդրացդ բարեյօժար ներողամտութիւնն՝ ի մասին ակամայ թերութեանց՝ սուղ միջոցի, խոնարհ գրչի եւ նիւթոյն ընդարձակութեան անխուսափելի արդիւնք՝ որք կրնան սպրդած լինել զուգնաքեայ ուսումնասիրութեանս մէջ, ոյր առարկայն է

Միջավայրի ազդեցութիւնը :

Միջավայր . . . Յաճախ մեր խօսակցութեանց մէջ, Տիկնայք եւ Տեարք, այս բառը կարծես ինքնին կուգայ մեր շրթանց վրայ եւ կամ մեր ընթերցմանց մէջ շատ անգամ կը պատահիմք նմա. եթէ փոյթ չունենամք այդ բառն իւր ճշգրիտ իմաստովն ըմբռնելու եւ հետաքրքիր չը լինիմք հասկնալ թէ իսկապէս ինչ է միջավայրն, հեռաւոր եւ անորոշ գաղափար մի միայն կրնամք ունենալ այս մասին, որ շատ ուրիշ վերացական գաղափարաց նման կը սահի, կ'անցնի մոռաց հորիզոնէն, հազիւ անդ թողլով նոյնքան հետք, որքան վաղանցիկ փայլակն ստուերամած գիշերին մէջ. մինչդեռ եթէ հոգ տանիմք խնդրոյն առարկայն որպէս արժանն է ուսումնասիրել, այն ատեն կը զարմանամք տեսնելով թէ ինչ անհուն ազդեցութիւնք կան պահուած այդ միակ բառին ներքեւ, եւ թէ մինչեւ որ խորութեանց կը հասնին անոնք, ուր պէտք է աշխատիմք թափանցել գիտութեան ջահն ի ձեռին, յայնժամ ինչ որ փայլակ մ'էր վաղա՛յն, կը փոխուի յանկարծ մի պայծառ լուսոյ, ոյր համասփիւռ ճառագայթից տակ՝ բնութեան

կենդանի պատկերին ամենէն մթին անկիւններն իսկ պարզ եւ յստակ կ'երեւին :

Տեսնեմք ուրեմն թէ ինչ է միջավայրն :

Բայց որպէսզի բանախօսութեանս ընթացքին եւ մանաւանդ մեր եզրակացութեանց մէջ երկդիմութեան տեղի չի մնայ, հարկ անհրաժեշտ է նախապէս սահմանը դնել եւ ճշգրէլ թէ՛ միջավայր բառով ինչ կ'իմանամք :

Միջավայր բառն՝ ընդհանուր առմամբ՝ կը նշանակէ այն նիւթն կամ տարրն որ, թէ լինի ծորան (fluide) հեղուկ եւ կամ հաստատուն, շուրջ կը պատէ կամ իւր մէջ կը պարունակէ փակներն, ուր ցորչափ սոքա մնան նորա մշտական ազդեցութեան ենթակայ են : Այսպէս են կիտազգիք (cétacés), ձկունք, թուլատարերք (mollusques), ճառագայթածեւք (rayonnés) եւ մանրածծիք (infusoires) ջրոյն մէջ, թռչունք եւ միջատք՝ օդոյն մէջ, եւ ստնաւորաց ու սողնոց (mammifères, reptiles) մեծագոյն մասն՝ երկրիս վրայ :

Այս սահմանը՝ թէեւ ընդհանրապէս գոհացուցիչ՝ սակայն չի համապատասխաներ բոլորովին միջավայրի վրայ գիտական աշխարհէն այսօր ընդունուած ընդարձակագոյն գաղափարին, վասնզի ջերմութեան, էլեքտրականութեան եւ ձգողականութեան պէս մեծ զօրութիւնք այդ սահմանին մէջ որոշ տեղի չի գրաւելէն զատ, մեծ թերի մ'ալ ունի այն որ սա է : Ըստ այդ սահմանի ընդհանրապէս կայ մի չըջապատող տարր եւ մի չըջապատեալ, կամ մի պարունակող եւ մի պարունակեալ : Արդ օդն, որ զմեզ կը շրջապատէ, երբ շնչառութեան միջոցաւ մեր թոքերուն մէջ կը մտնէ, կը դադրի այլ եւս չըջապատող լինելէ . այժմ մարդն է պարունակող եւ օդն՝ պարունակեալ . բայց գիտական տեսակէտով այս չի կրնար համարուիլ մի զօրաւոր պատճառ, որով օդն դադրի միջավայր լինելէ . եւ մեծ հակասութիւն կը լինէր մի եւ նոյն տարրն մերթ ընդունիլ եւ մերթ չընդունիլ իբր միջավայր : Օդն՝ թէեւ մեր մարմնոյն մէջ մուծուած՝ այլ մարմնոց անթափանցականութեան (impénétrabilité) սկզբամբ, իբր օտար գոյացութիւն միայն յարաբերութեան մէջ կը գտնուի մեր մարմնոյն հետ . իոյթ չէ թէ այդ յարաբերութիւն տեղի ունենայ ներքին՝ այսինքն

լորձնաթաղանթներու մակերեւութին (surfaces muqueuses) կամ արտաքին՝ այսինքն մութային մակերեւութին (surface cutanée) վրայ։ Միայն թէ զայս առելի դիւրահասկանալի ընծայելու համար, արդի բնախօսութեան հայր անմահն Քլօտ Պէրնաու զայն երկուքի բաժնած է։ Ներքին եւ արտաքին միջավայր։ Ներքին միջավայրն չի դադրիր այս անունը կրելէ, մինչեւ որ թափանցելով ի խորս մեր հիւսուածոց, նոցա բազկացուցիչ մասն չի կազմէ։ Ինչ որ ըսուեցաւ օդոյն համար, ճիշդ է նաեւ ուտելեաց եւ ըմպելեաց մասին։

Ուստի այսօր, բառին ընդարձակագոյն իմաստով, մի էակի միջավայրը կը կազմեն իրմէ օտար գոյացութիւնք՝ կենդանի թէ անկենդան՝ որոց հետ յարաբերութեան մէջ կը գտնուի նա։

Այս բացատրութիւններէ յետոյ, առնեմք այժմ մի կենդանի էակ եւ հետեւինք իրեն իւր սկիզբէն մինչեւ վերջը։ Յօրէ յորմէ այդ էակը կազմակերպութիւն կ'ստանայ իրր ձուիկ (ovule), մինչեւ իւր վերջնական կազմալուծութիւնը, կը զարգանայ այս կամ այն ուղղութեամբ, ընդհարմամբ կամ ի մի ձուլմամբ երկու հզօր ազդեցութեանց, որոց արտադրեալն է ինքն։ Այս երկու յառաջընթաց ազդեցութեանց մին է նախնական վիճակն այսինքն այն ազդեցութիւնը որ էակին նախնեացմէ կ'իջնէ ուղիղ գծով։ Սա՝ մեր գոյութեան առաջին վայրկենէն մինչեւ վերջինն մեզմէ անբաժան՝ կը տիրէ մեզ։ Մեք նորա վրայ ուղղակի ազդեցութիւն չունինք, վասնզի յետաազդեցիկ (rétroactif) կարողութիւն չունենալով չեմք կրնար փոխել նախնիքը։ Իսկ միւսն, ազդեցութիւն միջավայրին, թէեւ նոյնքան անհրաժեշտ՝ չէ նոյնքան անխօփօս եւ ոչ ալ մեր կարողութեան սահմանէն դուրս։ Ձուիկն՝ թէ՛ իւր նախնական զարգացումն ստանայ ի ծոց մայրենի, ինչպէս կը լինի յայտասեր (phanérogames) կոչուած տունկերուն եւ ստնաւոր (mammifères) կենդանեաց մէջ, եւ թէ՛ ի սկզբան դուրս արտաքսուի, ինչպէս կը լինի թռչնոց, ձրկանց եւ գաղտասեր (cryptogames) կոչուած տունկերուն մէջ, այս երկու վիճակներուն մէջ ալ անկախաբար կը զարգանայ եւ միշտ ենթակայ է միջավայրներու ազդեցութեանց, ինչ-

պէս շնչառութեան, սնուցման (alimentation), ջերմութեան, ձգողականութեան եւայլն: Եւ եթէ այս ազդեցութեանց պայմանները փորձի համար որ եւ է կերպիւ խանգարուելու ըլլան, զարգացումն եւս կը խանգարուի կամ կը կասի եւ այս վիճակը ժառանգութեամբ կրնայ փոխանցիլ, ինչ որ զարմանալի չէ, զի խոյլն, թոքախտն ու խեղաքարութիւնն եւս, որոց ժառանգական լինելն ընդունուած է, կրնան ծնունդ տալով միջավայրային մասնաւոր պայմաններու տակ, որք են. սահմանափակ օդ, խոնաւութիւն, մթութիւն, առանձնութիւն, եւն: Ըստ այսմ, թուի թէ՛ միջավայրը կրնայ ժառանգականութեան յար եւ նման հետեւեանքներ ունենալ:

Ինչ որ ալ ըլլայ, այս տեսութիւններէն սա եզրակացութեան կը հասնիմք թէ, ըստ մեզ, մի կենդանի էակ — թէ լինի այն մի բջիջ (cellule), մի անհատ եւ կամ մի մեծ ընկերական խումբ — միշտ ենթակայ է այդ երկու գերազոյն ազդեցութեանց. ուստի, ինչ որ նախահորմէն կամ ծնողէն չի բղիւր, այն անպատճառ միջավայրի ազդեցութեան վերադրելի է եւ իոխադարձաբար: Այս երկու զօրութիւնք կը տիրեն մեր համայն էութեան վրայ. անոնցմով խմորուած են մեր անձին թէ՛ ֆիզիքական եւ թէ՛ բարոյական կողմերը: Մեր հիւանդութեանց ծագումն իսկ այդ երկու ազդիւրներէ դուրս հարկ չի կայ փնտռել. վասն զի ամեն հիւանդութիւն անշուշտ կամ ՚ի նախնեաց կ'ածանցի ժառանգաբար եւ կամ միջավայրէն կը բղիւր:

Այսպէս ահա բացայայտ կ'երեւին միջավայրի բազմադիմի ազդեցութիւնք եւ նոցա կատարած մեծ դերն իմաստասիրութեան, առողջաբանութեան, ախտաբանութեան եւ ընկերաբանութեան մէջ (sociologie):

Արդ, որովհետեւ ժամանակիս ողութիւնը՝ բազդատելով նիւթոյն ընդարձակութեան հետ՝ չէր ներեր խօսիլ այս ամեն ազդեցութեանց վրայ միանգամայն, պատշաճ դատեցի համառօտել զայն, եւ խօսիլ մասնաւորապէս բնական, մտաւորական եւ ընկերական միջավայրաց ազդեցութեան վրայ, յուսալով այսու ազնիւ ունկնդրացս նախասիրական նիւթն ընտրած ըլլալ:

Քննեմք նախ՝ ընկերական միջավայրի անհատին վրայ ունեցած ազդեցութիւնը: Յոյժ զօրեղ, խորաթափանց ոյժ մը է սա. ուստի ինչպէ՞ս գնահատել զայն: Ինչպէ՞ս կարելի է մեր գաղափարները, մեր կարծիքները, մեր ճաշակը, մեր կրքերը վերլուծութեան ենթարկելով գտնել զառեւ ինչ որ կը պատկանի մասնաւորաբար մեր անձին, այսինքն զոր ժառանգած եմք մեր պապերէն, եւ ինչ որ կը պատկանի այն չըջանակին յորում կ'ապրիմք: Մի խիստ կնճռոտ խնդիր է այս, որ այս ժամուս տակաւին ընկերաբանական հետազոտութեանց առարկայն եղած է եւ իւր վերջնական լուծումն չ'է ստացած: Այս կէտին պիտի վերադառնամք ի ստորեւ: Բայց, ինչպէս կը քննեմք անհատին զինքը չըջապատողներէ կրած ազդեցութիւնը, հարկ է նաեւ քննել այդ չըջանակին բացակայութեան՝ այսինքն առանձնութեան ազդեցութիւնը մարդուն վրայ: Բազմաթիւ օրինակներ, ինչպէս են բանտարկեալը, միայնակեացը եւ նոյն իսկ տարագրեալը (քանզի կարելի է բազմութեան մէջ իսկ առանձնակեաց լինիլ, լեզուի եւ զգացմանց հաղորդակցութենէ զրկուելով), այս օրինակները մեզ կը ցուցնեն թէ՛ մենակեացն, այսինքն այն մարդն որ միայն իրեն յատուկ մտածմանց չըջանակին մէջ արգելափակ կ'ապրի, կը կորսնցնէ՝ փոքր առ փոքր ուղիղ դատողութիւնը, այն զոր ժողովուրդն յոյժ խորիմաց բացատրութեամբ հասարակաց միտք (sens commun) կ'անուանէ: Հետեւաբար մենակեացն անզգալապէս կը դիմէ դէպ'ի մտաւորական եւ բարոյական անկումն, որ կրնայ զինքը մինչեւ յիմարութեան հասցնել:

Տեսանք առանձնութեան ազդեցութիւնը, այժմ տեսնեմք, ընդհակառակն, այն հոգեկան եւ մտաւորական մեծ տալաւորութիւնները զորս կ'ընդունի մարդ ապրելով մի մեծ քաղաքի, կամ մասնաւորաբար մի մայրաքաղաքի մէջ, որ մի մշտաբոլորք վառարան է անսպառ կրքերու եւ գեղարուեստական ու մտաւորական գործունէութեան անընդհատ շարժմանց: Եռանդնոտ, տենդային, երազընթաց, բազմաոյղ կեանք մ'է այն: Մարդն կ'աշխատի հոն ոգի'ի բռին, կը վայելէ եւ կը տառապի սաստկապէս, հանգիստ չ'ունի գրե-

թէ, յաճախ անքուն կը մնայ, կամ քիչ եւ անհանգիստ կը քնանայ, վերջապէս կեանքն արագ եւ մահն է վաղահաս: Այժմ հարկ է ըսել որ ամեն եղելութեանց յարմարագոյն մեկնութիւնը տալ կարենալու եւ ուրիշներու կարծեաց ըստ կարի ներողամիտ ոգւով նայելու համար օգտակարութենէ զուրկ չէ դիտել թէ՛ այն ընկերական միջավայրէն, ուր կ'ապրի մարդն, իոխ կ'առնու անգիտակցաբար իւր դաւանանքն (croyances), իւր մտածումներն, իւր կարծիքներ, իւր ճշտակներն ու մոլութիւնները: Այսպէս ո՞վ կրնայ ուրանալ թէ՛ այն որ ուղղափառ քրիստոնեայ է աստ, ուրիշ տեղ, մի ուրիշ միջավայրի մէջ չը պիտի պատկանէր բոլորովին տարբեր դաւանանքի եւ չը պիտի լինէր զօր օրինակ Հնդկաց Պրահմայի աղանդաւոր եւ կամ մի ազատախոհ: Նոյնպէս ո՞վ կրնայ պնդել թէ՛ լուրջ հասարակապետականն ուրիշ միջավայրի մէջ չը պիտի լինէր ջերմ արքայական, եւն. Ուրեմն պատճառներ կան հաւատալու թէ ինչ որ մեզ յատուկ, անձնական է, ոչ այնքան մեր գաղափարներն են, այլ առաւել այն կիրքը, եռանդն ու գործունէութիւնը որովք զայնս (գաղափարները) կը պաշտպանեմք, եւ ներուի մեզ այսպէս ըսել համարձակ, հիմը մերը չէ, այլ ձեւը, կերպը միայն: Ահ, կ'զգամ սակայն թէ ունկնդրացս իւրաքանչիւրն իւր մասին պիտի մերժէ ընդունիլ մի այդպիսի ծառայական հպատակութիւն միջավայրին ազդեցութեան: Յօժարակամ կ'ընդունիմ ես որ ինքզինքն ազատած է նա այդ լուծէն, բայց ի փոխարէն ինքն ալ դիւրաւ պիտի հաճի միաբանիլ ինձ հետ սա կէտին վրայ թէ՛ իւր ընդունած կարծեաց հակառակ եղողները իւրեն հակակարծիք են զիրենք չըջապատողներու այսինքն իւրենց միջավայրին պատճառաւ միայն, եւ այս ալ կը բաւէ հաստատելու իմ պաշտպանած սկզբունքը, այսինքն. այն հզօր եւ յաճախ մեծամասնութեան համար տիրական ազդեցութիւնն միջավայրին մեր գաղափարաց, մեր ամենէն ջերմ կարծեաց, մեր մտաւորական գործութեան եւ բարոյական բարձրացման վրայ:

Արդ, այս ազդեցութիւնք կրկնուելով, հաստատուելով եւ տարածուելով հետզհետէ ամբողջ խումբերու վրայ, նոցա

բարոյական եւ մոռաորական հանգամանաց մէջ կը մոռանեն փոփոխութիւններ, որոնք կը յայտնուին կրօնական, արուեստագիտական, մինչեւ իսկ օրէնսդրական ցոյցերով, միով բանիւ նոցա բարուց մէջ կը մոռնեն: Ուստի, կը կրկնեմք, ընկերական միջավայրի բարուց վրայ ունեցած ազդեցութիւնը անհուն է եւ հետեւաբար անդիմադրելի, որով անկարելի է անկէ զերծանիլ կենդանի էակին, նոյն իսկ մարդոյն համար: Կրել այդ ազդեցութիւնը եւ անոր համակերպիլն անշուշտ գոյութեան պայման մի է: Ահա այս մասին օրինակ մ'առնենք կենդանիներէն: Կը տեսնեմք որ ընկերութեամբ ապրող կենդանիք, առանձին ապրողներէն շատ տարբեր զգացմունք եւ բարքեր ունին, եւ երբեմն իրենց կեանքն իսկ զոհելու աստիճան անձնուիրական գործեր կը կատարեն: Երկար ժամանակ այնպէս կը կարծուէր թէ՝ կենդանի էակք 'ի սկզբանէ կազմակերպուած են այս կամ այն եղանակաւ ապրելու համար եւ թէ՝ իրենց կենաց պայմանն է այն, որմէ չեն կարող հեռանալ: Բայց երբ վեր 'ի վերոյ դիտողութեան կը յաջորդէ անաչառ վերլուծութեան լոյսը, եւ տակաւ առ տակաւ իրերն աւելի երկար, խորին եւ անկողմնակալ խուզարկութեանց բովէն կ'անցնին, յայնժամ առջի ենթադրութիւնն որ այնքան պարզ ու բնական կը թուէր, հետզհետէ կը կորուսանէ իւր հաւանականութիւնը: Ուստի դառնանք մեր օրինակին: Ահա կուղբն (castor), առաջները այս կենդանին Եւրոպայի մէջ ալ կ'ապրէր այնպէս ինչպէս տակաւին այսօր կապրի հիւսիսային Ամերիկայի մէջ, այսինքն բազմաթիւ ընկերութեամբ, եւ հսկայական աշխատութիւններ կը կատարէր: Գետեր կը փակէր, դաշտեր կ'ողողէր, լիճերու մէջ բնակարաններ կը կառուցանէր, կենդանեաց համար այնպիսի անյուսալի եւ հիանալի ճարտարապետութեամբ, որ այդ աշխատութեանց հետքերն վերջերս երեւան ելնելով, ոմանք ի գիտնոց զայնս նախապատմական ժամանակաց պղնձի դարուն (âge de bronze) մարդոց գործն լինել կարծեցին, եւ Բուիւնիէրի ու Պոքթայի աշխատութեանց հարկ եղաւ ապացուցանելու թէ՛ ատոնք կուղբերու գործն են: Այսօր սակայն ամեն կողմէ հալածական եւ մոռցած իւր եր-

բեմնի ընկերական բարքերը, հէք կենդանին իւր մենիկ գըլ-
խոյն ապաստան կը փնտռէ սեպացեալ եւ ամայի գետեզե-
րաց վրայ փորած մթին խորշերուն մէջ:

Այս վաւերական եղելութիւնը մեծ կարեւորութիւն ու-
նի, այնու զի կ'ապացուցանէ նախ՝ կենսաբանական միջա-
վայրի զօրաւոր ազդեցութիւնը կենդանեաց վրայ եւ երկ-
րորդ կը հաստատէ անժխտելի կերպիւ սա ճշմարտութիւնը
թէ կենդանիք կրնան՝ պարագայից պահանջման համաձայն՝
բոլորովին փոխել իրենց բարքեր, որք հետեւաբար առաջ-
ուան կարծուածին պէս անփոփոխ չ'են: Եւ այն սիրուն ա-
ւետաբերն գարնան՝ ծիծառն ալ փոխած չէ՞ միթէ իւր բար-
քըն ու ճաշակը, իւր կենաց ամենէն էական կէտին մէջ. նա
այսօր մեր պատուհանաց, մեր բնակութեանց մէջ կը դնէ
իւր բոյնը. ինչ որ չէր կրնար ընել երբ մարդկութիւնը՝ տա-
կաւին իւր նախնական վիճակին մէջ՝ պատուհանէ զուրկ հիւ-
ղակներու մէջ կը բնակէր: Այս եւ նման շատ օրինակներ,
զորս զանց կ'ընեմք յիշել, կը ցուցնեն թէ՛ տարբեր տեսակէ
կենդանի էակաց միջեւ նորանոր յարաբերութիւնք հաստա-
տուելով, նոցա ապրելու եղանակն ալ հիմնովին կրնայ փո-
խուիլ:

Այժմ, Տիկնայք եւ Տեարք, ժամանակ է քննել Ձեր ու-
շադրութեան արժանի, ամենակարեւոր խնդիր մ'ալ՝ որ է
տեղագրական եւ կլիմայական միջավայրի՝ քաղաքակրթու-
թեան զարգացման մասին ունեցած ազդեցութիւնը:

Քաղաքակրթութեան այն զարմանալի ընթացքը կլիմա-
յից մէջէն, որ ընդհանրապէս դիտողութենէ վրիպած է,
բաւական կը յայտնէ սոցա գերադուր յազդեցութիւնը ա-
ռաջնոյն վրայ: Արդարեւ, ամեն կողմ, հին աշխարհին եւ
նորոյն մէջ, քաղաքակրթութիւնն կ'երեւի նախ եւ առաջ
երկրագնդին արեւադարձային երկիրներուն վրայ: Հին աշ-
խարհին մէջ քաղաքակրթութեան որրանն է եգիպտոս եւ
Հնդկաստան, իսկ նորոյն մէջ՝ Բերու եւ Մեքսիկա. անտի
ընդհուպ մի պատաղիչ տունկի նման իւր ճիւղերն կ'արձա-
կէ նա դէպ ՚ի հիւսիս եւ կը ծաղկի ՚ի Բարեւաստան, Փիւ-
նիկէ, յԵԼԼադա եւ յԻտալիա: Սակայն ի՞նչ է պատճառն

որ այս վերջինք կը նսեմացնեն իրենց մայրն՝ զնախնին Ե-
գիպտոս եւ ինչո՞ւ համար, ժամանակ անցնելով, վերջիններն
ալ կը կորսնցնեն իրենց գերիշխանութիւնն, որ կ'անցնի ա-
ռաւել հիւսսաբնակ ժողովրդոց, Գաղղիոյ, Անգղիոյ, Գեր-
մանիոյ, Հոլանտայի, մինչեւ իսկ Շուէտի ու Եւրոպայէն իւր
ճառագայթներն առ մեզ կարճակէ: Բայց արդե՞ք զմեզ ալ
պիտի թողու, լքանէ այս յեղյեղուկ թափառաշրջիկն՝
զոր քաղաքակրթութիւն կ'անուանեմք: Կարծեմ վախնալու
տեղի չիկայ, այս անգամ ամրագոյն կապերով կապուած է
այն, եւ մինչեւ մեք զինքը չարձակեմք ինքն զմեզ չի կրնար
թողուլ: Արդ այս յաջորդական տեղափոխութեան պատ-
ճառն հարկ չ'է ուրիշ տեղ որոնել. կլիմայն է այն:

Կլիմայն է որ քաղաքակրթութեան ծագման եւ տարած-
ման տիրող պատճառն է եղած: Եւ յիրաւի մի ընկերական
միջավայրի մէջ քաղաքակրթութեան ծագման եւ զարգաց-
ման համար երկու գլխաւոր ազդեցութիւնք (facteurs) ան-
հրաժեշտ են. նախ՝ մարդկային ուղեղին բաւականաչափ ըն-
դունակութիւնն ու աշխուժութիւնը (activité) եւ երկրորդ՝
տարեկան սպառման հետ բաղդատմամբ արտադրութեան մի
կարեւոր յաւելում. սոցա առաջինն կը ներկայացնէ գոր-
ծին եւ երկրորդը ժամանակն, երկուքն ալ անհրաժեշտ պի-
տոյք մտաւորական եւ գեղարուեստական ձեռնարկութեանց:

Արդ, նոյն օրէն, յորում մարդն ինքնաբերաբար կազ-
մակերպեց իւր առաջին ընկերական խումբերն, ապահովեց
իւր լեզուն եւ այսու ինքզինքը բաւական հասունցած գտաւ
քաղաքակրթութեան համար, ի՞նչ բանի պէտք ունէր, որ-
պէս զի իւր ուղեղն նորա նախագծերն յղանայր: Ո՞չ ապա-
քէն միջոցի, պարապոյ ժամերու պէտք ունէր, մտածելու եւ
իրագործելու համար զարդարանաց վերաբերեալ աշխատու-
թիւններն, որք սկիզբն են ամենայն քաղաքակրթութեան:
Եւ ո՞ր աւելի կրնար գտնել մարդն պարապոյ ժամեր (loisir),
եթէ ոչ տաք երկիրներու մէջ, ուր բարձրագոյն ջերմութեան
պատճառաւ սպառումնք նուազագոյն աստիճանին կը վերած-
ուին, մինչդեռ խոնաւութեամբ եւ կազմալուծական միա-
ցորդներով (détritus organiques) լի հողն արգասաւնդութեան

բարձրագոյն աստիճանին կը հասնի, եւ մէկ մարդու աշխատութիւնը բաւական կը լինի չատերու սնունդը հայթայթելու: Մարդիկ ուրեմն, ի վաղ ժամանակաց, միմեանց դէմ ելան այս առանձնաշնորհեալ գաւառաց տիրելու համար ու այս բռնութիւններն իսկ միջոցներ ընծայեցին հոն քաղաքակրթութիւնը մուծանելու, որովհետեւ լաւագոյն երկրաց ստացումն ապահովեցին լաւագոյնս օժտեալ մարդկային ցեղերուն, եւ սոքա պարտելոց աշխատութեան արդիւնքն իրենց յատկացնելով, պատեհութիւն ունեցան իրենց յաղթանակը կազմակերպելու, զայն ամրապնդելու եւ վայելելու: Երկրին արգաւանդութեան շնորհիւ, կրցան պարտելոց աշխատութեան մի մասն յատկացնել արհեստական գործերու իրականացման, զորս իրենց պարապոյ ժամերուն մէջ յղացած էին: Ահա այս աշխատութիւնը, Տիկնայք եւ Տեարք, պալատներ յարոյց, արձաններ կանգնեց, տաճարներ ու գերեզմաններ շինեց: Այն ատեն ահա ընտանեցան առաջին կենդանիք, մշակուեցան առաջին սննդական բոյսք կամ բանջարեղէնք եւ հնարուեցան առաջին գործիք երկրագործութեան ու վաճառականութիւնն կ'ելնէր ի խանձարոյց: Ուշադրութեան արժանի, հետաքրքրաշարժ պարագայ մ'է թէ գերութիւնը, զոր արդի քաղաքակրթութիւնն իրաւամբ մարդկութեան նախատինք կը համարի, քաղաքակրթութեան առաջին անհրաժեշտ գործին եղած է: Այդ գերութիւնն է որ մարդկանց զօրաւոր եւ հանճարեղ դասուն միջոց ընծայեց քաղաքակրթական գործերով զբաղելու, ինչպէս ընկերական կազմակերպութիւն, օրէնք, արուեստք, կրօնք, եւն: Բայց այս գիտութիւնն ալ իբր գոյութեան պայման ունէր երկրին արգասաւորութիւնը. վասնզի եթէ գերին իւր սպառման համար պէտք եղածին չսփի միայն արտադրէր, այն ատեն իրեն պէտք չէր մնայր, եւ այս պարագային մէջ դրժբաղդ պարտեալն, որ յաղթուելու յանցանքը գործած էր, սպաննուելու եւ յաղթողին կեր լինելու կը դատապարտուէր, ինչպէս մինչեւ ցարդ կը պատահի վայրենեաց մէջ:

Արդ, առաջին հողագործական գործեաց հնարուելէն եւ առաջին ընտանի անասնոց հպատակացմանէն յետոյ, մարդն

ինքզինքը մասամբ անկախ գտաւ երկրին արգասաւորութեանէն եւ յաջողեցաւ գերւոյն աշխատութենէն աւելորդ մաս մի հանել նուազ հրատապ երկնից տակ եւ նուազ խոնաւ երկրի մի վրայ։ Այս արդէն մեծ յառաջադիմութիւն մ'էր, վասնզի եթէ այդ երկիրներն չէին այնչափ արգաւանդ, գոնէ աւելի առողջասուն (salubre) էին։ Հոն մի տապալեղջ ջերմութիւն ուղեղին գործունէութիւնը չէր նուաղեցներ, եւ մարմինն ճահճային արտադրութեանց աղիտաբեր ազդեցութեան չէր ենթարկուեր։

Նորանոր գործեաց եւ օժանդակներու շնորհիւ, այս նոր միջավայրը, առաւել նպաստաւոր մարդկային գործունէութեան, կը գերազանցէ ընդ հուպ զառաջինն որ աւելի յարմար էր բնութեան գործունէութեան։ Այս պատճառաւ է ահա որ արեւադարձական աշխարհները կը կորսնցնեն տալաւ քաղաքակրթութեան մականը, որ կ'անցնի Ասիոյ մէջ ի Քաղդէաստան եւ ի Պարսկաստան ու Եւրոպոյ մէջ ի Յունաստան եւ յիտալիա։ Այնուհետեւ, դարձեալ նոյն պատճառներով, մի նոր տեղափոխութիւն յառաջ կուգայ աւելի դէպ ի հիւսիս, հոն ուր այժմ գկայ առած է քաղաքակրթութիւնը։ Քանի որ մարդն կարող եղած է յաղթել այդ նոր կլիմայից՝ արգելքներուն եւ խստաշունչ ձմերանց, յարատեւ աշխատութեամբ միշտ յաւելուած, այսինքն հարստութիւն ձեռք բերելով կրցած է նաեւ սկսել եւ քաջալերել արուեստագէտներ ու գիտուններ, եւ սոքա, մանաւանդ գիտնոց դասը, մտաւորական աշխատութեանց բարեյարմար այս կլիմայից մէջ՝ յաջողած են մեծ մղում տալ յառաջդիմական շարժման։

Ահա յայտնապէս կը տեսնուի կլիմայական միջավայրի ամենամեծ ազդեցութիւնը քաղաքակրթութեան զարգացման վրայ։ Այս ազդեցութեան եւ քաղաքակրթական կեդրոններու այսպէս հարաւէն դէպ ի հիւսիս յաջորդական տեղափոխութեանց մէջ չիք երբեք հակասութիւն, ընդ հակառակն։ Քաղաքակրթութիւնը՝ ծնանելու համար կարօտ լինելով մայր բնութեան եւ ծաղկելու համար՝ մարդկային հանճարոյն, բնականաբար նորա յարմարադոյն միջավայրներն եղած են

նախ անոնք ուր բուսական կեանքն առաւելակշիռ է եւ յետոյ անոնք որք աւելի յարմար են իմացական կենաց զարգացման :

Բնական միջավայրն մեծ ազդեցութիւն ունեցած է նաեւ կրօնական գաղափարաց ծագման եւ կերպերուն մասին : Ահա ինչպէս : Երբ բնութիւնն (որպէս ի Հնդկաստան) անխնայ սաստկութեամբ եւ զարհուրելի կերպարանօք կը ներկայանայ մարդոյն . երբ ահաւոր մէտէորայք , աւերիչ ուռականներ , երբ հսկայ լեռանց անմատոյց բարձրութիւնք , մեծամեծ գետերու լայնութիւնն ու բռնահոսան զօրութիւնը , երբ վեհութիւնն ու անհունութիւնը նսեմաստուեր անտառաց , եւ անոնց ամեհի բնակչաց անագորոյն վայրագութիւնը խտտիւ կը ճանչցնեն մարդոյն իւր աննշան էութիւնը եւ իրենց ահեղ ոյժով նորա տկարութիւնը կը ջախջախեն , այս հիազարհուր երեւութից առջեւ ահաբեկ եւ կործանեալ բանականութիւնն ինչպէ՞ս կրնայ համարձակիլ իւր երկջոտ վերլուծութիւնը փորձել : Միայն երեւակայութիւնը կը մնայ կանգուն՝ իւր սարսափը բացատրելու կարող , ուստի այս արհաւիրակց երեւակայութեան աստուածները սոսկալի հրէշներ են , որք իրենց ճիւղաղային տգեղութեամբն իսկ կ'սպառնան իրենց բագիւններուն առջեւ խոնարհող խեղճ մահկանացուաց :

Սակայն , ասոր հակառակ , Յունաստանի կլիմային տակ , ուր բնութիւնն այնչափ թոյլ , հանդարտ եւ հեշտիւ նուաճելի է , այս մի եւ նոյն Արիական ցեղին մարդիկ ինքզինքնին շատ զօրաւոր կը գտնեն . կը խիզախեն վերելակել լեռներէն՝ որք բլուրներ են , անցնիլ գետերէն՝ որք վտակներ են , եւ իրենց Հերակլէսք երկիրը իւր հրէշներէն կ'ազատեն : Հոս մարդն յաղթական կը հանդիսանայ , ինքն իւր վրայ կը հիանայ , կ'աստուածանայ եւ իւր տիպարն կը համարուի իտէալ գեղեցկութեան ու պատկեր իւր աստուածոց : Մարդն այնչափ կը մեծնայ հոն որչափ երկիրն է փոքր ու աննշան , եւ շատ անգամ գիւրին չէ իրարմէ զանազանել մի աստուած , մի դիւցաղն եւ կամ պարզապէս մի գեղասպատշաճ երիտասարդ : Գեղուհիք ճշմարիտ դիցուհիներ կը դառնան , զորս

մարդիկ եւ աստուածներ հաւասարապէս կը պատուեն։ Ուստի ինչ յայտնի հակապատկեր այդ երկու կրօնական դրութեանց միջեւ։ Հնդկական զօրաւոր կլիմայն կամ բնութիւնը՝ ի կրօնականին մարդոյն եւ իւր բանավարութեան գրեթէ ոչնչացման կը տանի, ի քաղաքականին ամբոխին հպատակութեան եւ քրմական ցեղին ու իւր արբանեկաց առաջնութեան։ Մինչդեռ Հելլենական աշխարհին մեղմ կլիմայն շուտով յառաջ կը բերէ գերազանցութիւնն զօրեղ մարդոյն, դիւցազնին, այսինքն զօրութեան, միով բանիւ այն ամենուն որ մարդկային արժանապատուութիւնը կը կազմեն։ Արդ, որովհետեւ այս երկու ազգերն մի եւ նոյն Արիական ցեղին ծնունդք են, երկուքն ալ քոյր՝ մի եւ նոյն կողերէն ելած եւ ծագմամբ մի եւ նոյն լեզուն խօսող, ապա միջավայրի անվիճելի ազդեցութեամբն է որ իրարու այնչափ հակառակ դրից մէջ կը գտնուին։

Եւ ոչ միայն տարբեր ազգութեանց այլ մի եւ նոյն ազգին մէջ ալ սոյն ազդեցութեան յառաջ բերած տպաւորութեանց տարբերութիւնք՝ թէեւ նուազագոյն աստիճանաւ՝ բայց դարձեալ խիստ զգալի են։ Այսպէս լեռնաբնակն, անտառաբնակն, այլ մանաւանդ նաւազն Հնդկին կը մօտենան։ Վասնզի բնութեան մեծավայելուչ տեսարանաց վեհութեանն առջեւ թո՞վեալ եւ նկուն, յաճախ բուռն յուզմանց մատնուած եւ իրենց տկարութեան գիտակցութեամբն համակուած, շուտով կը միտին մոլեռանդ եւ սնապաշտ լինել։ Մինչդեռ գիտունն, որ այս մեծամեծ երեւութից դաղտնի պատճառներն կը խուզարկէ եւ կը պարզէ քաղաքացին՝ ստեղծիչն հոյակապ շինուածոց եւ այլ բազմարուեստ արտադրութեանց՝ զորս հանուրց սքանչացման կ'ընծայէ։ Գործաւորն, որ քաջ կը ճանչնայ ծածուկ զսպանակներն հզօր մեքենայից, զորս իւր վարժ ձեռք կը վարեն։ Խաղաղ դաշտերու բնակիչն, որ իւր հասկաթուռ հնձոց հասուննալէն դուրս յուզում եւ սքանչացում չի ճանչնար։ Բոլոր այս ընկերական խումբերը՝ ուրիշ նկատմամբ իրարմէ այնքան տարբեր՝ չունին բաւական գիտակցութիւն այն հոգեյոյզ աննկարագրելի զգացման, ոյր ամենէ թրթռուն լարերն ահաւորին, սոսկալ-

ւոյն եւ անծանօթին մէջ կան պահուած :

Բնական միջավայրին մարդուս մտաց վրայ ազդեցութեամբ ծագումն առնող զգայական տպաւորութիւնք ալ շատ կարեւոր դեր մ'ունին իւր կենաց մէջ : Օրինակի համար գիտուած պարագայ մ'է թէ լեռնաբնակք, դաշտի մարդկանց հետ բաղդատելով, շատ աւելի դիւրագրգիռ, կորովի եւ հայրենասէր կ'ըլլան : Անշուշտ բարձրաբերձ լեռանց հանապազօրեայ վերելքները կը զօրացնեն նոցա շնչառական գործարանները եւ դնդերային ոյժը կը բազմապատկեն . սակայն այդ լեռնային վայրի ու վախուտ դրից գեղանկար տեսիլներն մասնաւոր դրոշմ մի կուտան նոցա երեւակայութեան, որով իրենց բնիկ երկրին յարեալ կը մնան : Եւ եթէ պատահի որ ստիպուին անտի հեռանալ, զուրկ մնալով այն դիւթական ազդեցութեանց հրապոյրէն, զոր սովոր էին վայելել, անդիմադրելի անձուկն ու կարօտ կը գրաւէ զիրենք, որմէ կը ծագի մի մասնաւոր հիւանդութիւն, հայրենաբաղձութիւն (nostalgie) ըսուածը : Մասնաւորաբար ծայր հիւսիսի բնակչաց, ինչպէս կրօնընդհանրաց եւ Լաթոնիացաց վրայ կ'երեւի այս հիւանդութիւնը, երբ նոքա հեռանան իրենց միգրատ սառոյցներու աշխարհէն :

Այժմ այս ամեն իրողութիւններէ սա եզրակացութեան կը հասնիմք թէ՛ մարդն բոլոր իւր ընկերական դասակարգերով, իւր կարծածէն շատ աւելի հպատակ է բնութեան ոյր ծոցին մէջ կը զարգանայ : Անտարակոյս այս գիտակցութիւնն իսկ խորհրդածութիւններ կը զարթուցանէ յինքեան եւ իւր մտացմանց անկախութիւնը կ'ապահովէ : Այսու կը սովորի նա իւր բարուց, գաղափարաց եւ նախապաշարմանց ծագումն հետազօտել : Այլ եւս չի զարմանար տեսնելով որ քաղաքացին ու շինականն մայր ոստանն ու գաւառները եւ զանազան արուեստական խումբերն մի եւ նոյն կերպով չեն զգար, նոյն կերպով չեն մտածեր . կը հասկնայ որ բնական է թէ այսպէս լինի, եւ այս հեռեւութենէն աւելի ընդարձակ եզրակացութեան մի հասնելով, կ'ըմբռնէ թէ իւր բացարձակ ճշմարտութիւն կարծածներուն մեծագոյն մասն տեղւոյ, ժամանակի եւ այլ պարագայից հետ կապուած յարաբերական ճշմարտութիւնք են :

Մինչեւ ցարդ, Տիկնայք եւ Տեարք, տեսանք զմեզ չըջապատող իրերուն մեր բարուց վրայ ունեցած ազդեցութիւնները: Սակայն կան ուրիշներ ալ որք ուղղակի մարդկային միջավայրէն կը բղխին. սոքա բուն ընկերական ազդեցութիւնք են: Ընկերական միջավայրները երկու մեծ դասակարգի կրնամք բաժնել. առաջինն այն է (եւ ընդհանրապէս արուեստական խումբերն են սոքա) ուր կը տիրէ երկբայութեան եւ քննութեան ոգին, ուր ամեն բնական կամ գերընական համարուած երեւոյթք կ'ենթարկուին խիստ վերլուծութեան. հոն մարդիկ իմացականութեամբ կ'ապրին, կը սիրեն ինչ որ զայն կը հրահրէ. անկէ կ'ապասեն բոլոր յուզումներն, որ իրենց գոյութիւնը, կեանքը զգալ կուտան եւ մեծ յուսով կը նային ապագային վրայ: Իսկ երկրորդ բաժանումն այն է ուր բոլոր յոյսերն անցելոյն վրայ յառած, նախնեաց տրուելու յարգանաց եւ հին աւանդութեանց վերծանութեան մէջ կը փնտռեն իրենց յուզումներ: Նախնեաց նմանողութեան եւ անցելոյն յիշատակաց վերադարձին մէջ է իտէալն:

Մեք չեմք քննադատեր այս հակառակ ուղղութիւնները, իրողութիւն մ'է որ կը հաստատեմք. երկուքն ալ իրենց գոյվելի կողմերն ունին. էական կէտը գուցէ զանոնք իրարու հետ հաշտեցնելն է: Ինչ որ է, ենթադրեմք երկու երիտասարդներ, որոց մէն մին այս միջավայրներէ միոյն մէջ մեծցած ըլլայ. յայտնի է որ երկուքին կարծիքներն իրարմէ այնչափ տարբեր պիտի ըլլան, որչափ տարբեր են իրենց պատկանեալ միջավայրները: Արդ եթէ սոցա ամեն մէկուն մէջ մէկ երիտասարդի տեղ հազար ենթադրեմք, այն ատեն չէ թէ հաւանական այլ ստոյգ է որ, երկու հակառակ խումբերուն մէջ, մեծամասնութիւնը հաւատարմաբար պիտի արտայայտէ իւր միջավայրէն ընդունած իտէալն, բարոյական գաղափարները, ճաշակը եւայլն:

Ահա նոյնը հաստատող ուրիշ օրինակ մ'ալ: Երբ զինուորաց մի գունդ միանգամ պատուոյ դաշտին վրայ փառաւոր անուն վաստկած է, նա կը պահէ ընդերկար իւր յատուկ բարեմասնութիւնները, քաջութիւն, յանդգնութիւն եւայլն,

թէ եւ զայն կազմող մարդիկ փոխուին. այնպէս որ ամեն նորեկ այդ վաշտին մէջ՝ եթէ ի բնէ քաջ է կը լինի քաջագոյն եւ եթէ երկչոտ, իւր երկիւղին մեծ մասը կ'տնհետանայ: Այսպէս ուրեմն, բոլոր ընտանեկան, գիւղային, քաղաքային, արհեստական եւ այլ միջավայրաց ազդեցութիւնը միանալով մեր բնական հակամիտութեանց, ունակութեանց եւ խառնուածքին հետ, կը յօրինեն մեր կարծիքները, կորոշեն եւ կը վճռեն մեր մտածումները, մեր առաքինութիւններն ու մոլութիւնները:

Բայց միթէ՞ այս ամենուն հետեւանօք, կ'ուրանամք մարդկային ազատութիւնը: Հարկ է ըսել թէ՝ երբ գիտութիւնը իւր հետազօտութեամբ կը զբաղի, փոյթ չ'ընեն գիտնալ որ անոնցմէ ինչ հետեւանք կրնայ հանել հայեցական իմաստասիրութիւնը (philosophie spéculative): Այդպիսի հոգեր մեր մտաւորական անկախութեան վրայ բռնանալէ ուրիշ արդիւնք չեն կրնար ունենալ. այնպէս որ փոխանակ աշխատելու ճշմարտութիւնը գտնել, կը փնտռեմք ինչ որ նպաստաւոր է մեր կանխակալ կարծեաց: Բայց աստի այսչափ դարերէ ի վեր կը վիճին անձնիշխան կամքին (libre arbitre) վրայ եւ սակայն խնդիրը քայլ մ'իսկ յառաջ գացած չէ: Մեր կարծեօք գիտութիւնը այժմէն ստուգապէս կրնայ ապացուցանել թէ միջավայրի ազդեցութիւնը անխուսափելի են, թէ բարոյական աննպաստ պայմանաց սակ ապրող մի ընկերական խումբի մէջ ոճրագործութիւնք կը բազմանան անհրաժեշտ կերպիւ. նոյնքան ապահովապէս որքան այդ ընկերական խումբին մէջ տենդային հիւանդութիւնք պիտի չատնային, եթէ ճահճային միջավայրի մէջ գտնուէր: Ուստի, ո եւ է մի հաւաքական խումբի բարեփոխումը ձեռք բերելու համար, հարկ է նախ իւր միջավայրը բարեփոխել:

Ձղային փոխանցականութեանց մասին ալ խիստ զգալի է միջավայրի ազդեցութիւնը: Այս կարգէն են վախն ու յանդգնութիւնը որ կը յափշտակեն զմարդ: Այդ ազդեցութեան վրայ վստահելով է որ, զօրապետն իւր զօրաց գլուխն անցած, զառաջինն կը նետուի թշնամեաց թնդանօթին առջեւ: Այդ ազդեցութիւնն է որ կը գրգռէ մերթ խօլ զարհուրանքն

եւ մերթ մոլեգին զայրոյթն ամբոխին, որոց այնքան օրինակներ կան պատմութեան մէջ: Երբեմն պարագայներն ալ շատ կը նպաստեն այս ջղային ազդեցութեան ծաւալման: Օրինակի համար, դիտուած է թէ՛ խուռնամբոխ բազմութեան, ինչպէս մի թատրոնի մէջ, ամեն ոք իւր անձնական տպաւորութիւններն ազդուագոյն կերպով կ'զգայ: Կարծես այդ հաւաքական ազդեցութեան մի մասն կը կորսնցնէ, եւ իբր անդամ մի մեծ մարմնոյ՝ ամբոխին կրից եւ նախապաշարմանց հաղորդ կը լինի: «Մթնոլորտը, կ'ըսէ անուանին Սառսէ, տողորուած է գրեթէ ընդհանուրին կարծեօք, եւ անգիտակցաբար կը կրէ մարդ այս միջավայրին ազդեցութիւնը. ընդհանուրին յուզումը կը յափշտակէ զնա»:

Այժմ երկու խօսք ալ մեր յոռութեանց կամ մոլութեանց վրայ: Ինչպէս բարին նոյնպէս եւ չարն չէ կարող գերծանիլ միջավայրի ամենազօր ազդեցութենէն: Օրինակաւ բացատրեմք: Յայտնի է թէ անունդի սովն մսակերները մարդակերութեան կը մղէ: Մարդն ինքն իսկ մարդակեր եղած է. յաղթողն կը զենոյր զպարտեալն եւ կուտէր: Որ աւելի զարմանալին է եւ քստմնելին, Աւստրալիոյ վայրենիք կ'ուտէին իրենց զաւակները: Հրոյ երկրին մէջ անպաշտպան ծեր կիները կ'ուտուէին. (թող ներեն ինձ ազնիւ ունկնդիրք եւ ունկընդրուհիք օրինակիս խտուածիւնը, նիւթին պահանջումն է այն): Արդ, մէկ միջոց միայն կրցաւ այս մարդակերութեան առաջին առնուէլ, այն ալ ո՛չ թէ միսիոնարաց քարոզն այլ արջառոց ներմուծումն էր այս երկրին մէջ: Այսպիսով գրեթէ բոլորովին բնաջինջ եղաւ այն հակամարդկային սովորութիւնը: Ուրեմն, նոր ապացոյց, կուզէ՞ք բարքերը, սովորութիւնները փոխել. մի՛ աշխատիք փոխել ծեր մարդն ու իւր գաղափարները. փոխեցէ՛ք իւր գաղափարաց սանդղծի միջավայրը եւ մնացեալն ինքնին կուգայ:

Կը փութամ, Տիկնայք եւ Տեարք, Ձեր ուշադրութեամբ չի զեղծանելու համար, ընդհանուր եզրակացութեան հասնիլ:

Մինչեւ ցարդ տեսանք թէ՛ բոլոր կենդանի էակաց վրայ, կազմուածն սերտիւ կապուած է միջավայրին հետ, եւ բնա-

խօսական գործունէութիւնը այս երկու զօրութեանց ներդաշնակութեան արդիւնքն է. այնպէս որ, երբ միջավայրին վրայ փոփոխութիւն տեղի ունենայ, անմիջապէս կենսական գործունէութիւնը կ'ազդուի իւր կարգին՝ կամ բնախօսական սահմանի մէջ եւ կամ այս սահմանէն դուրս ախտաբանական շրջանակին մէջ մանեւրով: Տեսանք նաեւ թէ՛ պատմութիւն ու մարդաբանութիւն միաբան՝ կը ցուցնեն բնական միջավայրի՝ անհատին եւ խումբերու վրայ ունեցած հզօր ազդեցութիւնը. ստուգեցինք նաեւ ընկերական միջավայրի հզօրագոյն ազդեցութիւնը անհատին վրայ: Եւ հետեցուցինք թէ՛ կեանքը ոչ այլ ինչ է լայց եթէ՛ յիշեալ երկու մեծ ազդեցութեանց եւ անհատին՝ ի նախնեաց ժառանգած կազմուածքին միջեւ գոյացած ներդաշնակութիւնը. որով ընդունեցինք թէ՛ մարդն անհատական թէ՛ հաւաքական, առողջութեան եւ թէ՛ հիւանդութեան տեսակէտով ամբողջովին ծնունդն է այս երկու գերագոյն պատճառաց. նախահայր եւ միջավայր: Որով ուղղակի սա եզրակացութեան կը հասնիմք թէ՛ անհատական եւ հաւաքական մարդն բարեփոխելու համար երկու ճամբայ կայ:

Ա. Բարեփոխել նախահայրն, ծնողն. ինչ որ մեր կարողութենէն վեր է ներկային համար. իսկ ապագային համար կարելի՝ բայց խիստ դժուարին գործ:

Բ. Բարեփոխել բնական եւ ընկերական միջավայրները. առաջնոյն վրայ մեր կարողութիւնը խիստ սահմանափակ, իսկ երկրորդն առաւել ենթակայ է նմա. թէեւ համեստ շրջանակի մէջ. բայց այն ալ բաւ է մեզ եթէ իրագործեմք: Հարկ է բարեփոխել մանաւանդ մտաւորական եւ ընկերական միջավայրն դեռահաս սերնդեան, այնպէս որ բաղձալի արդիւնք աստիճանաբար ձեռք բերուին: Այսու կրնամք բարեփոխել ծնողն, վասնզի այսօրուան զաւակն վաղուան ծնողն է:

Ահա գիտութիւնն, այն ռահվիրայն աննկուն, կը հարթէ ճանապարհն ընդ որ պարտին ընթանալ այն ամեն արուեստք, որոց նպատակն է մարդկային առողջութեան, բարուց եւ ճաշակի աղնուացումն եւ կատարելագործումը: Այսպէս որքեմն, Տիկնայք եւ Տեարք, միջավայրի ուսումնասիրութիւնը

դշխոյն է գիտութեանց, որմէ կախումն ունի մեր իշխանութիւնը բոլոր կենդանի էակաց եւ մեր իսկ անձին վրայ: Անկէ դուրս առանց անոր օգնութեան, մեր բոլոր ճիգերն աննպատակ եւ առ խարխափ չարժանութեանք են միայն, իսկ նա լոյսն է անշէջ որ կ'առաջնորդէ մեր դողդոջ քայլերուն: Եւ ինչպէս միւս գիտութիւնք կացուցին զմեզ տէր եւ իշխան անկենդան նիւթոյն, միջավայրի գիտութիւնն ալ զմեզ կարող պիտի ընէ իշխել կենդանի նիւթոյն, եւ յայնժամ, գերագոյն փառք, մարդն իւր յաղթանակաց վրայ կանգուն, պիտի կրնայ ըսել բարձր ի գլուխ. « Ես տէրն եմ իմ զարմիս »:

Երանի՛ր այդ պահուած է բաղդն այդ դարուն զաւակներն ըլլալ:

ՀՈՒՆԿ, ՀՈՒՆԿ

(ԳՐԱՇԱՐՆ ԱՆՁՆԱՍՊԱՆ)

Երբ Պեշկիրաշ կը բնակէի, Երեկոյին, ամփոփման պահուն, արեգական վերջին ճառագայթներուն եւ առաջին ստուերներուն հետ ինձ կը հասներ Սիրքեհիէն շոգեկառքին սուլումն, որ մասնաւոր տխրութիւն մը կ'ազդէր հոգւոյս: Մեյմադձութեան բնածին տրամադրութենէ մը զատ, եթէ տարուինեան կամ բնական իմաստասիրութեան տեսութեամբ քննուէր այդ զգացումն, հոն պիտի գտնուէր նախնական ազատ մարդոյն տժգոհութիւնն ընդդէմ ուղիղ գծին, ընդդէմ կապիչ կաշկանդիչ քաղաքակրթութեան: Հունկ գրաշարին անձնասպանութեան դէպքէն յետոյ, սրտիս առաւել եւս ազդեց ծայնն այն շոգեկառքին, որոյ ներքեւ հանգուցանել տարած էր հեգ գրաշարն իր հոգեւած գլխին, եւ երեկոյ մ'անզգայապէս զրեցի հետագայ բանաստեղծութիւնն, ում ներդրամութեամբ պիտ'ունկընդրէք՝ յուսամ:

Գործաւոր մ'էր զբրաւար.

Անունն ուսայ մահուանն հետ.

Կեանքն՝ աննըւան, մահն՝ անլուր,

Գործաւոր մ'էր զբրաւար,

Անունն՝ ՀՈՒՆԿ:

Այն տառերն, ճի, յոյժ են սեւ .

Խաւարին աչք՝ հայելով

Մանր ու մաշած ու մաշիչ

Այն տառերուն այլածեւ . . .

Ձայն մը . . . հնունկ . . .

Հնունկ, հնունկ — անցնի շոգեկառք ,

Շոգիաշարժն այն փաղափ ,

Ոյր տեսիլն ու ձայնն՝ հեղեղ ,

Այլ ոյր է գործն հրեշտակի .

Հունկ, հունկ, հունկ :

Ուղղոյն վերայ երկաթեայ ,

Ձոյգ, անվախճան, անանցորդ ,

Օղակաւոր զոգ իմն որդ ,

Ի սոյլ, ի հեւ սուրայ կառքն՝

Հունկ, հունկ, հունկ :

Մերք աղաւնեակք անդ քառին ,

Հոծ, ըսպիսակ , քեւաքնց .

Նոր իմն բըւի ծիր կաքին

Երկաթուղին սեւ , դրժխեմ . .

Հունկ, հունկ, հունկ :

Ի սոյլ, ի հեւ շոգեկառքն

Հասնի, տառակն առնուն քիռ .

Յերկրէ յերկին ձիւն տեղայ

Գնդ . նո՛ր , դիւթիչ տեսարան . . .

Հունկ, հունկ, հունկ :

Գործաւորն հէգ զընայր մերք ,

Այսինքն զընայր կիւրակէ ,

Հայիլ յուղին եւ խոկալ ,

Հայիլ յուղին եւ հեծել .

Հնունկ, հնունկ, հո՛ւնկ :

Ի մէջ կառացն նախաքիւ

Խընդային տարք եւ տիկնայք

Շրջեղազարդ , վարդավառ .

Փարթաւ էին , երջանիկ . . .

Հունկ, հունկ, հունկ :

Թերեւս, աւանդ, խընդային
Տըծոյն դէմքին, հին լաթին,
Զոր գրաշարն ունէր հէզ.
Լայր գործաւորն եւ հեծէր՝

Հո՛ւնկ, հո՛ւնկ, հո՛ւնկ:

Անհետանայր կառախումբն.
Սեւ անողոք գիծն երկայն
Գայր յերեւան, մագնիսէր
Խոնաւ աչերն հէզ Հունկին.

Հու՛նկ, հու՛նկ, հու՛նկ:

Ընդ մէջ սեւ զոյգ գիծերուն՝
Տեսնէր Հունկ խուցն անարեւ
Տըպարանին եւ իր սան,
Յորս իւր կենաց խամբէր վարդ.

Հու՛նկ, հու՛նկ, հու՛նկ:

Տենչանք ազնիւ, տենչանք վեհ,
Վառէին միտ յիւրն ի սիրտ.
Տենչայր գրեւ ըզմատեանս,
Զորս հազիւ կեայր շարելով.

Հու՛նկ, հու՛նկ, հու՛նկ:

Շարէր կանգուն, օրն ի բուն.
Յոգնած՝ նընջել երթայր տուն:
Ե՛րբ նըսէր, երբ աշխատէր,
Որ ըլլար ինքն ալ գըրող.

Հու՛նկ, հու՛նկ, հու՛նկ:

Իւր դէմի սան լուսանցքէն՝
Ժըմէր անոյտ այնմ աղջիկ,
Եւ արձագանգն այն ժրպտին
Մինչ յանուրջս իւր կրկնըւէր.

Հու՛նկ, հու՛նկ, հու՛նկ:

Սակայն խոյս տայր ինք կուսէն.
Տըպարանէն ընդունէր
Այնքան միայն դրամիկ,
Իւ շուն փարքամ կեայ հազիւ.

Հու՛նկ, հու՛նկ, հու՛նկ:

Ջրմեռ ամառ՝ նոյն բզգես .

Տօն or յուր or՝ նոյն ուսես .

Առտու իրկուն՝ նոյն խրտեակ .

Եւ նոյն նրսեհն յաւէս, Տէր . . .

Հունկ, հունկ, հունկ :

Նոյն կեանք չըւն, անիծեալ ,

Միւնչդեռ համայնք փոխուէին ,

Մինչ ցայգուն այգն յաջորդէր ,

Մինչ հաւ գրւարք երգէին . . .

Հունկ, հունկ, հունկ :

Այն սեւ տաւեր , մնաքն այն խուցք ,

Այդ անարեւ , անյոյս կեանք ,

Գրաւարին բզգայուն

Անհանելի քրտեցան . . .

Հունկ, հունկ, հունկ :

Քահանային , մեծասան ,

Ո՛հ , չք դիմեց Հունկ ընդ վայր .

Սա դուռն իրեն ցոյց պի՛տար ,

Իսկ դա՛ Դրժոխքն յաւիտեան .

Հունկ, հունկ, հունկ :

Տրքնեց զիւր մ'ու լացան ,

Եւ պահիկ մը քրտեցաւ .

Հրեւեակ մ'իւրեն երեւցաւ ,

Նմր կեանք Հունկին խոսացաւ .

Հունկ, հունկ, հունկ :

Բացաւ աչքերն . . . անհուշ էր .

« Պատանք » գոչեց . « Մահ միայն

է նրբարիտ . . . » Այլ յուզուէր . . .

Անուրջին քնոյր էր հաւատ . . .

Հունկ, հունկ, հունկ :

Յուզումն անխնայ , անպատեհ .

Մարտնչէին կամք ու բնազդ .

Վրսեմ մարտին այն անեղ՝

Հանդիսատես , ո՛հ , ո՛չ ոք . . .

Հունկ, հունկ, հունկ :

Որոշած էր . . . մեկնեցաւ ,
Անգամ մ' ետին նայեցաւ .
Տեսաւ կուսանն . . . հշ ժրպէր ,
Հունկին հեծիւնն էր լրսեր . . .
Հունկ , հունկ , հունկ :

Գրնաց ուղիղ սեւ զրծին .
Նայեցաւ վեր ու չորս դին .
Զք կար Աստուած , չք կար մարդ . . .
Հակեցաւ Հունկն ու . . . հանդմն . . .

Հունկ , հունկ , հունկ :
Երկաթին վրայ ցմրս ու սեմա
Դրաւ վրտիս վիզն ու լուաւ
Շոգեկառփն սուր սուլումն . . .
Եւ կառքն անցաւ հեւալով՝

Հո՛ւնկ , հո՛ւնկ , հո՛ւնկ :
Յօրէն հետէ չարաշուփ
Թըւի՛նձ լրսել Հունկին ձայն ,
Երբ անցնի սեւ կառախումբ ,
Եղբրաձայն հեւալով՝
Հո՛ւնկ , հո՛ւնկ , հո՛ւնկ . . . :

Ե .

1885, Ապրիլ 9, Պէտիկբաշ

ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՔ

ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Երէկ Համառօտակի յիշատակեցինք՝ կիրակի Բերայի Յու-
նական Բանասրահին մէջ ի նպաստ Ասիական Ընկերութեան
տեղի ունեցած բանախօսութիւններն : Աւելի մանրամասն
նկարագրութիւն մը գոհութիւն պիտ' առթէ մեր ընթերցո-
ղաց :

Պ . Ճիւղաւազի Նուագախումբին ածած Համալսոյէ քայ-

լերգէն յետոյ, զոր հանդիսականք յոտնկայս ունկնդրեցին, Պ. Սառէ խօսք առնելով՝ ճառեց ելեկտրականութեան վրայ, յոյժ հետաքրքրաշարժ փորձերով ալ հաստատելով իր բանախօսութիւնը:

Մեր նախկին աշխատակից Թովմաս Էֆէնտի Թէրզեան բեմն ելաւ յետոյ:

Այն պատկերալի եւ գորովալի ոճով՝ որ յատուկ է իր տաղանդին, խօսեցաւ կնոջ վրայ՝ նկատեալ աղջկան, ամուսնոյ եւ մօր երրեակ պայմանին ներքեւ: Սոյն բանախօսութիւնն յաճախ ընդհատուեցաւ ջերմագին ծափահարութեամբք:

Տօքթօր Գարամաճի՝ մին ի բանախօսաց՝ չէր կրցած գալ բանաւոր պատճառաւ:

Եղիա Տէմիրճիպաշեան Էֆէնտիէն խնդրուեցաւ ելնել ի բեմ: Այդ գրագէտն, ոյր տրտմութիւնն ոչինչ կը թուի կարենալ փարատել եւ ոյր միակ հաճոյքը կը թուի լինել տխրական խորհիլ, բանաստեղծութիւն մը կարգաց՝ զոր քանի մը ամեր առաջ գրած էր երիտասարդ անձնասպան գրաչարի մը վրայ: Սոյն բանաստեղծութիւնն ունկնդրաց վրայ խորին տպաւորութիւն ըրաւ:

Յետ այնորիկ Գարեգին Էֆէնտի Տէմիրճիպաշեան ներկայից կողմէն ընթերցաւ ուղերձ մը շնորհակտեաց առ Վեհափառ Սուլթանն, առ Սիլօղոսն, առ Տիկին Տիւսաբ եւ առ բանախօսս:

Պօղոս Էֆէնտի Քէրէսթէճեան՝ յանուն Ասիական Ընկերութեան՝ ընթերցաւ շնորհակտեաց ուղերձ մը, զոր ի ստորեւ կը հրատարակենք:

Տիկին Տիւսաբ, յուզեալ բանիւք շնորհակալ եղաւ Ընկերութեան՝ իրեն նկատմամբ արտայայտած զգացմանցն համար: Գովեստիւք յիշատակեց՝ այնքան անձուկ չըջանակի մը մէջ սոյն Ընկերութեան ձեռք բերած արդիւնքներն, եւ հուսկ ուրեմն շնորհակալութիւններ ուղղեց առ Յակոբ Ալթուն-Տիւրրի Էֆէնտի՝ Նախագահ Ասիական Ընկերութեան Տնօրէն Սորհրդոյն, առ բանախօսս եւ առ հանդիսականս:

Ընկերութիւնն նուիրեց չքեղ փունջ մ'առ Տիկին Տիւսաբ: Հարիւր քսան ոսկի զուտ հասոյթ է գոյացած:

(Ֆառ. Տիւ Պօսթօն)

ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Ի նպաստ Ասիական Ընկերութեան բանախօսութիւնք, ոյք կիրակի յողորմութիւն ունինդրաց ի ներկայութեան կատարուեցան ի Բերա Յունական բանասրահին մէջ ընդ հովանաւորութեամբ Տիկին Տիւսար փաշաի, գերազանց յաջողութեամբ պսակուեցան:

Երեկոյին ժամ 4ին, ուսուցիչ Տ. Զիւմալվայի նուագախումբն ածեց կայսերական Համիտիէ քայերզն, ում ներկայք ունինդրեցին յոտնկայս: Յետ որոյ Պ. Սառէ շահագլուխ բանախօսութիւն մ'ըրաւ՝ հանդերձ այլ եւ այլ փորձարկութեամբք՝ ելեկտրականութեան վրայ: Մեծաւ հեշտաբանութեամբ պարզեց ունինդրաց այն զանազան երեւոյթներն՝ որոնցմէ անցած էր ելեքտրականութիւնն ի սկզբանէ մինչեւ զայսօր:

Թովմաս Թէրզեան էֆէնտին յաջորդեց Պ. Սառէի, եւ գեղարանեց կնոջ վրայ՝ նկատեալ իր երբեակ դերին մէջ իրեւ կոյս, իբրեւ կին եւ իբրեւ մայր: Կրկին բանախօսք ջերմապէս ծափահարուեցան: Տօքթօռ Գաբամաճի վերջին վայրկենին արգելք ունեցած ըլլալով՝ ներումն խնդրած էր: Եղիա եւ Գարեգին էֆէնտի Տէմիրճիպաշեան խօսք առնելով, մին սրտառուչ բանաստեղծութիւն մ'արտասանեց, եւ միւսը շնորհակալութիւններ յայտնեց առ Տնօրէն Ժողովն, առ Տիկին Տիւսար փաշա, եւ առ բանախօսս, որք նուիրած էին իրենց աջակցութիւնն այդ մարդասիրական ու յառաջադիմական գործին համար:

Պօղոս էֆէնտի Քէրէսթէճեան յանուն Տնօրէն Ժողովոյն ընթերցաւ շնորհակալեաց ուղերձ մ'առ Տիկին Տիւսար փաշա, որ շնորհած էր իր պաշտպանութիւնն Ասիական Ընկերութեան: Խօսեցաւ այն բարձր հովանաւորութեան վրայ, զոր վեհափառ Սուլթանը կը շնորհէ գեղատառից ու գեղարուեստից իր կայսրութեան մէջ. հուսկ ապա շնորհակալութիւն յայտնեց առ Տ. Նախագահն Յունական բանասրահին՝ որպէս յիշեալ բանասրահի միւս անդամոց՝ այն ազնուութեան համար որով հիւրասիրեցին Ասիական Ընկերութիւնը:

Տիկին Տիւսար փաշա շնորհակալիք յայտնեց Տնօրէն ժողովոյ Ասենապետ Ալթուն-Տիւրրի էֆէնտիին որպէս իր ընկերակցաց՝ իրեն նկատմամբ արտայայտուած համակրանացն համար, եւ ուրախակից եղաւ նոցա՝ ձեռք բերուած գեղեցիկ արդեանցն համար։ Վերջաբանեց, մաղթելով փառք եւ բիւրարեւ կեանք առ Օգոստոսփառ Սուլթանն։

Չենք կրնար անյիշատակ անցնիլ ներկայից համակրանաց ցոյցերն առ Տիկին Տիւսար փաշա, որուն փառածաղիկ փունջ մ'ընծայուեցաւ Տնօրէն ժողովոյ կողմէն՝ երբ մտաւ ի բանասրահն։

Պ. Ճիավալվայի նուագընտիր խումբն ընդմէջ բանախօսութեանց փայլուն կերպիւ նուագեց բազում երաժշտական հատուածներ։

Լսարանին զուտ հասոյթն հարիւր երեսուն ոսկիէ աւելի կը հաշուի։

(Լը Մօնիդէօն Օռիանդալ)

ԼՍԱՐԱՆ

ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Բերայի Յունաց Սիլլոզոսն իւր սրահները բացած էր երէկ Ասիական ընկերութեան լսարանին համար, ոյր յաջողութիւնը գերազանցեց ամեն ակնկալիք։ Ժամ իննին, ընտիր եւ հոծ բազմութիւն մը, ոյր մէջ կը նշմարուէին նաեւ օտարազգի ընտանիքներ, կը գրաւէր Սիլլոզոսի կեդրոնական մեծ դահլիճն, որուն մէկ կողմը բարձրաւանդակի մը վրայ կը գտնուէր Պ. Ճիամալվայի նուագածուաց խումբն։

Հանդէսն սկսաւ Հաւիսիե քայլերգով, որում ներկայը ունկնդրեցին յոտնկայս եւ զոր ընդունեցին ջերմ ծափահարութեամբք։ Ապա անմիջապէս ի բեմ ելաւ Պ. Սառէ, Ֆրանսացի ուսուցիչն, որ ելեկտրականութեան վրայ խօսեցաւ ամբողջ տեսութեամբ, իւր բնախօսութիւնն եւս հետաքրքրաշարժ ընծայելով ելեկտրական զանազան փորձերով։ Պ. Սառէ Շահնազարեան վարժարանի մէջ ուսուցիչ եղած է այն

եռանդուն երիտասարդաց որք այսօր կը վարեն Ասիական Ընկերութիւնը :

Ապա ի բեմ ելաւ Թովմաս Էֆէնտի Թէրզեան որ իւր սովորական շնորհալի եւ յանկուցիչ ոճով խօսեցաւ Կնոջ վրայ, ներկայացնելով զայն իւր երրեակ դերերուն մէջ, իբր կոյս, իբր ամուսին եւ իբր մայր : Թէրզեան Էֆէնտիի բանախօսութիւնն քանիցս ընդհատեցաւ եռանդագին ծափահարութեամբք :

Հարանին երրորդ ատենաբանը, Տր. Քաբամաճի, բանաւոր պատճառաւ մը բացակայելու հարկադրուած լինելով, Կարգադիր Մասնախմբին կողմէ խնդրուեցաւ Եզլա Էֆէնտի Տէմիրճիպաշեանէ մի քանի խօսք արտասանել : Տխրամած բանաստեղծն ի բեմ ելաւ, եւ կարգաց իւր Թուղթերուն մէջէն գտած ոտանաւոր մը, զոր մի քանի տարի առաջ գրած էր անձնասպան երիտասարդ գրաշարի մը վրայ : Այդ քերթուած, ծայրէ ի ծայր աղեկէզ տխրութեամբ մը գրուած, խոր տպաւորութիւն գործեց ներկայից վրայ, որք ոչ նուազ արդէն զգածուած էին ստենաբանին վրդովեալ կերպարանքէն եւ յուզեալ շեշտերէն :

Նուազածուաց խումբը, դադարներու միջոցին, երաժշտական այլ եւ այլ ընտիր կտորներ կը նուագէր մեծ ճարտարութեամբ :

Ունկնդրաց մէջէն Գարեգին Էֆէնտի Տէմիրճիպաշեան, ի դիմաց հանդիսականաց, գրաւոր ուղերձ մը կարգաց, որով դրուատելէ յետոյ վեհ. Սուլթանին բարձր զգացումները, շնորհակալութիւն կը յայտնէր մեծարգոյ բանախօսներուն, Սիլլոդոսի վարչութեան եւ առ Տիկին Տիւսար փաշա, որոյ հովանաւորութեան ներքեւ կը տրուէր սոյն գրական հանդէսն :

Յաւարտ ատենաբանութեանց բեմն ելաւ Պօղոս Էֆէնտի Քէրէստէճեան եւ ի դիմաց Ասիական Ընկերութեան Տնօրէն Ժողովոյ շնորհակալութիւն յայտնեց առ Տիկին Տիւսար փաշա, առ բանախօսս, առ վարչութիւնն Սիլլոդոսի եւ ամեն անոնց որք իրենց ներկայութեամբ քաջալերած էին Ասիական Ընկերութեան սոյն ձեռնարկը :

Յայնժամ ոտքի ելնելով Վսեմ. Տիկին Տիւսար փաշա յուզեալ բանիւք շնորհակալութիւն յայտնեց արտայայտուած համակրանաց համար, գովութեամբ յիշեց Ասիական Ընկերութեան համեստ շրջանակի մը մէջ կատարած արդիւնաւոր գործերն, եւ հանդէսը փակեց շնորհակալութեամբ առ տեներանս եւ առ հանդիսականս:

Ասիական Ընկերութիւնը գեղեցիկ ծաղկեփունջ մը նուիրեց Վսեմ. Տիկնոջ:

Հանդիսին զուտ հասոյթը մօտաւոր հաշուով 150 ոսկի կը կարծուի:

Ինչպէս ըսինք, հանդէսն ամեն տեսակէտով գոհացուցիչ էր. դիտելի էր միայն որ հայ մեծատանց դասն զգալի պակաս մը կը թողուր փոխանակ իւր ներկայութեամբ քաջալերելու այսպիսի գրական ու գիտական հանդէս մը կրթական գործին նուիրեալ, որուն նմանը դժբաղդաբար չառ քիչ անգամ վայելելու առիթը կ'ունենանք:

(Արեւելք)

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼԻՔ ՈՒ ՏՐՏՈՒՆՁՔ

Վերոգրեալ օրաթերթերուն հետ մեր շնորհակալիքը կը յայտնենք նաեւ Ծերիսէյի Շարգիյե եւ Մանգուսիի Էփեսար օրագրաց ալ, ոյք արժանաւայել գովեստիւք յիշատակեցին Ասիական ընկերութեան Լսարանն: Արեւելքի հետ կը ձայնակցի Մանգուսի՝ խստիւ քննադատելու համար «հայ մեծատանց դասն», ոյր չափահաս ու դեռահաս անդամք հաւասարապէս չեն երբեք թերանար պարահանդիսից, այլ երբեք ոտք չեն կոխեր բանախօսութեանց սրահն (յոյժ հազուադիւտ բացառութիւններէ զատ): Համարձակօրէն կ'ըսենք, ասի պատիւ չը բերեր մեր «մեծատանց դասուն»: Արեւելքի վարչական ինտրիգոյ Ատենապետ եւ Քաղաքական Ժողովոյ Ատենադպիր Մեծապատիւ Կարապետ Էֆէնտի Սըվաճեան՝ մեծատանց դասուն մեծ պատիւ բերօղ այն մեծ արդիւն երիտասարդն՝ արդէն

Հսարանին մէջ դառնութեամբ կը խօսէր մեզ այս նկատմամբ, ազգային մոռաւոր շարժման համար մեր մեծատանց ընդհանրապէս անտարբերութեան նկատմամբ: Յայանեց թէ պիտի գանգատէր Արեւելի մէջ այս մեղապարտ անտարբերութեան դէմ: Ոոստացայ նոյնն ընել կամ մանաւանդ կրկնել Երկրագունքի մէջ (զի քանիցս արդէն խօսած եմ հոս այս նիւթին վրայ): Կատարեցինք երկուքս ալ մեր խոստումն: Այլ թէ մեր խօսքն ազդեցութիւն պիտ' ընէ՞, չը գիտենք: Սակայն կ'ըսենք. մեր կրթաւէր վեհապետին բաղձանացն համաձայն կրթութեան ծաւալման ու գրականութեան զարգացման համար անձնուիրաբար աշխատող երիտասարդութիւնն արհամարհել՝ որպէս կ'ընեն մեծատունք ընդհանրապէս՝ թերանալ է Հայու, քրիստոնէի եւ ազնուականի տարրական պարտուց: Իբրեւ Հայ՝ Հայ մեծատունք պարտին մասնակցիլ ամեն բանի որ ազգային յառաջագիմութեան նպաստելու բնութիւնն ունի. իբրեւ քրիստոնէայ՝ մեր մեծատունք պարտին մասնակցիլ ամեն գործի որ սահմանուած է ծաւալել յոյն՝ համանիշ քրիստոնէութեան. իբրեւ ազնուական՝ վերջապէս՝ Հայ մեծատունք պարտին ջանադիր ըլլալ ոչ միայն պարզօրէն մասնակցիլ ազգային իմացական մակարդակին բարձրացումն նպատակ ունեցող գործոց, այլ եւ նախաշարժիչն ըլլալ այդ գործոց՝ որպէս կ'ընեն յեւրոպա բարձր կոչուած դասերն:

Ե.

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԱՐԺԱՆԴԻՆԻ

Վերջերս՝ դէպ ի հարաւային Ամերիկա մեր ըրած ուղեւորութիւններով՝ կարող եղանք մօտէն ստուգելու այն խորին կերպարանափոխութիւն գոր այս վերջին տարիներս կրեց՝ ժամանակաւ Սպանիական իշխանութեան տակ գտնուած այս ընդարձակ երկիրներուն մեծ մասը:

Եթէ հարաւային Ամերիկայի մէջ, ամէն կողմ, զարգացման յարատեւ ջանք մը կը նշմարուի, այս ջանք ոչ մէկ կողմ այնչափ յաջողութեամբ պատկուած է՝ որչափ նախկին Պուէնոս-Այրէսի կառավարութեան ընդարձակ երկիրներուն մէջ որ այժմ ծանօթ է Հանրապետութիւն Արժանդինի անունով : Արժանդինի նահանգներն, արդարեւ հարաւային Միացեալ-Նահանգներ, հզօր և հարուստ դաշնակցական վիճակ մը կը կազմեն՝ ոյր արագ զարգացումը կը յիշեցնէ այն մեծ յառաջդիմութիւնն որ Քալիֆօռնիաի ու Թէքսասի՝ հիւսիսային նահանգներուն միանալէն յառաջ եկաւ :

Յիրաւի, Արեւելքի ուղղակի յարաբերութիւններն՝ Արժանդինի Հանրապետութեան հետ՝ խիստ նուազ են, այլ այսու հանդերձ, մեզ համար անօգուտ չենք կարծիր զազափար մ'ունենալ այս ընդարձակ երկրին առեւտուրին և արտադրութիւններուն մասին՝ ուր տարին աւելի քան հարիւր հազար Եւրոպացիներ կը գաղթեն :

Արժանդինի հանրապետութեան վրայ կատարեալ ուսումնասիրութիւն մ'ընելու յաւակնութիւն չունինք. արդէն այդ գործ եղած է շատ անգամներ վարպետներու ձեռքով, մենք պարզապէս նպատակ ունինք տեղի ունեցած յառաջադիմութիւնները հաստատելու, մանաւանդ զօրավար Ռօքաի նախագահութենէն ի վեր : Մեր փոքրիկ ուսումնասիրութիւնն երկու մասի բաժնել լաւ դատեցինք. առաջինին մէջ քաղաքներու վրայ պիտի խօսինք, և իբրեւ տիպար պիտի առնենք Պուէնոս-Այրէսն. երկրորդին մէջ քանի մը խօսք պիտի ընենք դաշտերու և բամբաներու մասին : Այս բաժանում այնչափ իրաւացի կ'երեւի մեզ, որչափ քաղաքներու և գիւղերու մէջ եղած հակապատկերը զգալի է : Եթէ քաղաքներու մէջ Եւրոպականին ստրկական նմանութիւն մը կը տիրէ, գիւղը պահած է իւր հինաւուրց սովորութիւններն, իւր սեպհական այլանդակութիւնը :

Ա.

Պուէնոս-Այրէս, Արժանդինի հանրապետութեան մայրաքաղաքը, կառուցուած է Ռիօ տը Լա Բլադաի աջ եզրին վրայ, գետին բերանէն 116 մղոն վեր : Կրնանք ըսել թէ Պուէնոս-Այրէս Ամերիկայի ամենէն հին քաղաքներէն մին է, այլ նոր աշխարհի մէջ հնութիւնն Եւրոպական աշխարհակալութենէն անդին չերթար և Մէնսոզայի առաջին արշաւանքին թուականն (1522) կրնայ համարուիլ Պուէնոս-Այրէսի հիմնարկութեան սկիզբը : Սակայն Մէնսոզա և իւր ընկերներն, իրենց դէպի Անտերն ըրած խաղացքին մէջ, Պուէնոս-Այրէսի հիմնական տեղին վրայ քիչ մ'ատեն բնակելէ զատ բան մը չըրին : Անոր բուն հիմնողը Ժիւան տը Կարէյն եղաւ 1582 ին : Առաջին արշաւանքը խիստ յանդուգն այլ աղետալի վերջ մ'ունեցաւ, արշաւողներու մեծ մասը կորսուեցաւ բամբաներու մէջ : Ժիւան տը Կարէյ երկրին խորերը մտնելէ յառաջ, իմաստութեամբ Ռիօի եզերքը հաստատուեցաւ և հին դրաւ քաղաքի մը հիմերն և երախտագիտութեան համար Պուէնոս-Այրէս (լաւ օդ) անուանեց զայն. իւր ընկերներ, որք ջերմէ և յոգնութենէ տկարացած էին, այնտեղ վերստացան իրենց ոյժն ու առողջութիւն : Այս վաղ ժամանակներէն Պուէնոս-Այրէս բան մը պահած չէ, ոչ շինութիւն ոչ ալ յիշատակարան : 1860 էն ի վեր իւր զարգացումն ու բնակիչներուն աճումն այնչափ արագ եղած է որ Եւրոպայէն Պուէնոս-Այրէս եկող ուղեւոր մը տակաւին երէկ շինուած քաղաք մը կը կարծէ տեսնել :

Ո՛վ որ աչք մը նետէ աղիւսակարանի մը վրայ, շատ ճիշտ գաղափար մը կ'ունենայ Պուէնոս-Այրէսի ընդհանուր յօրինուածութեան մասին : Գետին զուգահեռական և ուղղահայեաց փողոցներ աջ անկիւնէն իրար կը կտրեն և պզտիկ քառանկիւններ կը ձեւացնեն որոնք *casas* կը կոչուին : Այս երկրաչափական յօրինուածութիւնը միակ օրինակն է որուն վրայ շինուած են Լա Բլադաի ամբողջ քաղաքները :

Արեգդէմի մասին առաւելութիւնները մեծ են, բայց միակերպ
և անկիւնաւոր տեսքը կը յոգնեցնէ մարդու աչքը, մանա-
ւանդ թէ քաղաքներուն մեծ մասը շինուած են միահարթ
մակերեւոյթով : Քանի մը քառանկիւններ իրարու միացած
հրապարակներ կը կազմեն ընդհանրապէս առանց ծառի :
Պուէնոս-Այրէս ասանկ հրապարակներ բաւական ունի :
Ամենէն գեղեցիկը, որուն համար տէրութիւնն ու քաղաքա-
պետութիւնն ամենէ աւելի զոհողութիւն ըրած են, Վիքթո-
ռիա հրապարակն է :

Ի պատիւ անկախութեան կանգնուած աղիւսէ կոթող մը,
երկու աղբիւրներ որոնք կը ճգնին Բլաս տը լա Քօնքօռտին-
ներուն նմանիլ, Պէլկրատօ զօրավարին արձանը ձիի վրայ
նստած՝ որ անկախութեան պատերազմին հերոսներէն մին
է, և վերջին քաղաքապետական տեսուչ Պ. Ալվիարի օրով
տնկուած արմաւենիներ կը գեղազարդեն այս հրապարակն
որուն շուրջը հաստատուած են քաղաքապետական շէնքերն,
ինչպէս՝ կառավարութեան պալատը, ժողովարանը, սակա-
րանը, Գօթմպ մեծ ծառոնն ու ոստիկանատունը՝ բաւա-
կան վայելուչ աշտարակով մը : Մայիս 25ին, անկախու-
թեան տարեդարձին օրը, Վիքթօռիա հրապարակն յոյժ ո-
գեւորեալ կ'ըլլայ : Հանրապետութեան նախագահը կառավա-
րութեան պալատը կուգայ և Պուէնոս-Այրէսի բոլոր պա-
հապան զօրքն ի հանդէս կը հանէ՝ որուն ներկայ կը գտնուի
պաշտօնական անձերու հետ : Փողոցները տասը մեծօրի չափ
լայնութիւն ունին, բայց մաքրութեամբ չեն փայլիր : Մա-
լարկները բարւոքելու մասին քաղաքապետական տեսուչ Պ.
Ալվիարի բոլոր ջանքերն անպտուղ մնացին : Հանրապետու-
թեան մէջ քարի պակասութիւն կայ, և կաւային հողն ան-
յարմար գալով՝ սալարկ շինելու պատշաճագոյն եղանակը
փայտէ սալարկն է, զոր աջօղութեամբ փորձեցին քանի մը
ծաղերու մէջ. այլ զժբախտաբար քաղաքին նիւթական վի-
ճակը չի ներեր որ բոլոր փողոցներն այս կերպով սալար-

կէր, և տակաւին երկար ատեն Պուէնոս-Այրէսի փողոցները դժուարագնաց պիտ' ըլլան անցորդաց համար : Այսու հանդերձ քանի մը փողոցներ, Կաշ Ռիվասիաներն և մանաւանդ Ֆլօռիա կրնան համեմատուիլ Եւրոպայի մեծ քաղաքներուն ամենէն խնամուած փողոցներուն հետ :

Քսան տարի յառաջ, Պուէնոս-Այրէսի մէջ, միայնակ տուններ միայն կային՝ տանիքին վրայ դարատափով մը, երկրին կատարեղապէս սեպհական ձեւն էր այս : Այսօր՝ երբ հողերն արժէք ստացան, տուները բարձրացուցին. քաղաքին կեդրոնը՝ բնակարաններու բաժնուած՝ հինգ վեց յարկով տուններ կը տեսնուին, ինչպէս Եւրոպայի մէջ : Ռեկոյեքա թաղն՝ որ քաղաքին ամենէն հարուստն է, երկրին ականաւոր ընտանիքներուն պատկանող քանի մը մասնաւոր գեղեցիկ ապարանքներ կան : Ռեկոյեքաէն անդին՝ քաղաքէն երեք չորս հազարամէթոն հեռու՝ կը գտնուի Բաշէռօն, Պուէնոս-Այրէսի Պօա տը Պուլօներն, ուր ամէն իրիկուն քաղաքին գեղուհիները կու գան կառքով շրջան մ'ընելու արմաւենիներու ծառուղիին մէջ. աշխարհային կեանքի վրայ խօսած ատեննիս դարձեալ հոն պիտի գանք : Պուէնոս-Այրէսի հարաւային կողմն երկու արուարձան կը գտնուի. Պաֆաուսս՝ զոր կրնանք Պուէնոս-Այրէսի ճարտարութեան թաղն անուանել սննդական արտադրութիւններու քանի մը գործարաններուն պատճառաւ, և Լա պօֆա՝ որ առափեայ նաւարկութեան նաւահանգիստն է : Բոլոր այս թաղերը Թրանկէյի գիծերով իրարու հետ կը հաղորդակցին : Աշխարհի մէջ չկայ քաղաք մ'որ Պուէնոս-Այրէսի չափ թրանկէյ տարածուած ըլլայ : Տարածութեան գումարը 400 հազարամէթոն կ'անցնի : Ինչ դիրութիւն որ վաճառականութիւնը կրնայ փափաքիլ՝ իրագործուած է Պուէնոս-Այրէսի մէջ : Զոր օրինակ Հիւսիսային Ամերիկայի երկու ընկերութիւններ բովանդակ քաղաքին մէջ հեռախօսական գիծեր հաստատուած են : Բաժանորդագրութիւնն այնչափ թեթեւագին է որ չի կայ խանութ մ'որ իւր հեռախօսը չունենայ :

Հասարակութեան օգտին համար եղած հաստատութիւնները բազմաթիւ են : Լաւ հիմնուած հիւանդանոցներ, որք հասարակութեան հոգաբարձութեան ներքեւ են, ձրիաբար կ'ընդունին ամէն ազգէ հիւանդներ. բաց աստի ամէն զաւրթ իւր ծախքով հիւանդանոց մը կը պահէ ուր կը դարմանուին կարօտ անձինք : Իբրեւ գիտնական հաստատութիւններ կրնանք թուել գիտութեանց և բժշկութեան կաճառը, երկրաչափական դպրոցը, նաւային վարժարանն ու ազնուական պատանիներու զինուորական դպրոցն՝ ուսկից կ'ելնեն բանակին սպաները, մատենադարանն որ 60,000 հատոր զանազան լեզուէ գիրքեր կը պարունակէ և ամենուն համար բաց է, Թանգարանն (միւզե) որ տակաւին նոր հաստատութիւն մ'է՝ կը պարունակէ քանի մը հնդկական հնութիւններ, նախնի կիզաբարէ շիրիմներ և մեծարժէք մոմիաներ : Բոլորովին յատուկ յիշատակութիւն մը հարկ է ընել նախնական ուսուցչութեան հաստատութիւններուն մասին : Ինչպէս Թրանսլէյներու համար, իւր զեղեցիկ դպրոցներով ալ աշխարհի առաջին քաղաքն է Պուէնոս-Այրէս, որոնց մեծ մասը կառուցուած է Ռօբաի նախագահութեան ժամանակ : Նախնական կրթութիւնը ձրի է. ամէն առաւօտ, մանչ ու աղջիկ, ժպիտ ի շուրթ կը դիմեն դէպ այդ զեղեցիկ կրթարաններն ուր կը գտնեն օդ, լոյս և բոլոր այն հեշտութիւններն զորս այս քնքուշ հասակը կը պահանջէ :

ՏՐ. Թ. ԱՍԼԱՆ

Թարգմ. Երուանդ Օսեան (*)

(Շարունակելի)

(*) Ազնիւ Երուանդ Օսեան էֆէնսին, «հօբայր»ին սիրելին, Թարգմանած է սոյն յօդուածը Լա Դիառի լրագրէն, ում կ'աշխատակցի Տօրղօս Ասլան՝ որպէս եւ Սթանպուլի: Տօրղօս Ասլան մեծապէս գնահատուած է հանգուցեալ Օսեան էֆէնսիէն, որ եւ գրած է ճաղանդաւոր երիտասարդ բժշկին վրայ: Ե՛րբ արդեօք պիտի լոյս տեսնէ «մեր ամենէն բարձր գրական մարդ»ուն գրուածոց հաւաքածոյն :

Տ Ք Ն Ո Ւ Թ Ւ Ի Ն

ԱՌ ՎՍԵՄ. ՅՈՎՀ. ԷԹ. ՆՈՒՐԵԱՆ

Ա.

Այն ինչ խօսնառն նորա մեկնեալ գնացեալ 'ի մարտ ,
 Անբաց աշօֆ , ոչ վասաբար ինչ յուսահաս ,
 Իրէն Կրանթիէֆ կուսան ամբիծ , ազնուական
 Արկաւ հանդերձ , զոր առ մեալ 'ի մեհաստան
 Պարեգօս բուխ՝ զորով ամէր նա բիկնոց նեղ
 Եղեալ 'ի կուրծարն զարծաբեայն բզխաչ շրքեղ :
 Զադամանդեայ զարդսն էր հանեալ եւ բզդաւեակն
 Փակեալ , բողեալ էր 'ի մասին միայն զօղակն ,
 'ի յիշատակ երեկոյին , յորժամ լրջմիս՝
 Դերակոմսին Բօժէրի էր տուեալ գիր սիրտ ,
 Լեալ կոյր գործոց եւ խուլ բանից ամենեւին
 Առ ջերմոցին պինդ այլ տօգոյն կայր նա յոտին
 Առ Բօժէրի , մինչ լուեալ սա զպարսիլ զօրացն ,
 Իբր երջանիկ ոք որ յընթրիս խռովի յանկարծ ,
 Եհան յոգւոց . այլ իբր այր ժիր եւ տոյս գործեաց .
 Իսառ հրածեօս նա 'ի կուսէն , յոյր նուրբ հերացն
 Հասեալ զանգուր մ'ի հակասէն ամփոփեաց նա
 Եանօրն ոսկի , որ բնդ շապկաւըն ծածկեալ կայ .
 Ապ' առ ոչինչ նա զամենայն գրեալ խափան
 Եմուտ 'ի գունդն իբրեւ զինուոր մի սոսկական .
 Ապաւէն չիք ոք անհեղեակ ելից մարտին :

Անվիշտ , եւ դուն խօսեալ զսիրոյ բացակային ,
 Իրէն՝ յաւէ զօրհանապազ , մինչ քղթաբեր
 Պարկ յուս՝ իջեալ 'ի գաւառակ անդր հասանէր ,
 Ընդ պատուհանն նստեալ դիտէր բզգալ նորին .
 Եւ մինչ ոչինչ բողեալ գիր , բան մեկնէր յոին ,
 Հեծս ինչ առնէր հեղձամղձուկ , ու այս էր միայն :

Գրէր Կոմսն, եւ մինչ Օգոստոսի ցրկէսն ամսեան
Ոչինչ իրէն դեռ տագնապ լինչ յոգւոջ զգայր,
Գտաւ 'ի Մէջ հուսկ 'ի զօրաց շուրջ պաշարեալ.
Եւ գիտացեալ ըստ փախստեայ ումեք խոնարհ
Թէ բնաւ իսկ ոչ նա 'ի մարտին էր կորուսեալ
Սանձ արտօսիցն եղեալ իրէն դէմ յանդիման
Արիացաւ յայնժամ անլուր կեալ ինքնակամ:
Բարեպարիտէս քան զառաջինն եղեւ արդեօք,
Վարէր զիւր կեանս յեկեղեցւոջ, եւ ցանց անոք
Յայց ելանէր կարօտելոց՝ որ յերկրի անդ,
'Նդ երկար խօսեալ եւ պարզեւեալ ձեռ մանաւանդ
Ոյց ըմբռնեալ էին որդիք յահեղ մարտին:

Ժամ պաշարման էր Բարիզու, ժամն անագին:
Արեւուն համայն գԴաղղիա որպէս քաղցկեղ
Վարակէր զոգ ցիրէնայ այն դրեակ շրթեղ.
Աւարտին Հուլանք յերկրի անդ մերձակայ.
Քաղաքեւեղ կողմանն եւ բրժիւկն հիմնօրեայ
'ի զնւր նստեալ առ կրակեւեղ զերեկս ողջոյն
Զմանէն եւեթ խօսեին առ կոյսրն տրտում.
Զի նորա չէր ինչ 'ի արտին կանխազդեցիկ.
— Եւ էր Բօժէր 'ի Մէջ ընդ իւր գնդին ռազմիկ:
Դուռով 'ի հուսկ քղթին իւրում դեռ եւս անվէր
Կեայր նա, եւ պարտ էր կեալ յոր կոյսն հաւատարմէր:
— Իսկ քաջարի յուսով զոր սէրն ազդէր խորին
Կայր մնայր իրէն ըզհամարիչ իւր 'ի ձեռին:

Բ.

Այգ էր զուարթ. իրէն 'ի քնոյ զարթեալ ընդոս.
'ի ստոր 'ի ծայր դրախտին ընդ խիտ տնեւս ծառոց
Հարուածք անդուլ հրոյ յայնէին դեկ բեմամոյն,
Եւ շիկնեցաւ աղջիկն ընդ ահ պատիւն ոգւոյն:
Կամ էր նորա իբր ըզԲօժէր լինել արի.
Իբրեւ ոչինչ անցեալ ընդ իւր անցք ծանրակի,

Զգեցաւ հանդարս, հուսկ կասարեալ զօրքսօրէն
 Զաղօթքս իւր չ'առեալ ինչ զանց բնաւ զողջունէն
 Եջ 'ի դահլիճն ժրպիս 'ի դէմս գեղածիծաղ :

Ոչինչ զոգցես գոյր. բայց մարս ինչ յառաջախաղ :
 Զօրք՝ որ կոչին Պաւերացիք, եկեալք 'ի դէս.
 'Ի արձակագօրք գայնս խոսագոյն նահանջեալ յես
 Խոյս սային. եւ ահա համայն 'ի լրուութեան :
 «Պարս էր, աղջիկն ասաց, կանգնել տեղի, դարման» .
 Եւ արդարեւ 'ի տեղուղէն՝ ուր մարսն էր գոռ,
 Բարձեալ էին պատօճասար ոք վիրաւոր.
 Պաւերացի՝ ոյր բնդ կառափն անցեալ գնակ.
 Եւ մինչ ածաւ այրբն այն մեծ դալկադիմակ,
 Աչկունք փակեալք բոսորալիք 'ի հին մահնի.
 Իրէն առանց սոսկման, անյոյզ եւ քաջարի
 Եմոյծ անդէն գայն 'ի սենեակ անդր 'ի խրնամ,
 Ուր սովոր էր բնակիլ Բօժեայ քանիքս անգամ
 Թէ գայր անդէն սիրաբանել 'ի դրդեկին.
 Նա ինքն 'ի բաց տարաւ զկրկնոցն բնդ բանկոնին
 Համակ յարիւն, մինչ զետեղիւր խօթն 'ի մահին,
 Սաստեաց բզմեք ծառոյն, զի դէմս ունէր դանին,
 Եւ զի ոչինչ փոյթ գոյիւ չափ տանէր յանձին.
 Եւ մինչ բժիշկն նրմա զդարման ետ զառաջին,
 Զինչ կարեկից քոյր ձեռնաւ եղեւ նրմա:
 Հայեացք զեղուն միտս 'ի զարմանս ու 'ի շնորհս, ապա
 Մինչ վերջապէս զինուորն այն հէք եւ վիրաւոր
 Եղաւ յուշիկ 'ի մէջ սնարից հետս փառաւոր,
 Նստաւ աղջիկն հանդէպ անձինս զգայագիրկ,
 Խնդրեաց կտաւ հին եւ պատրոյզս արար փափկիկ .
 — Այսպէս Իրէն զանձին պարսիս իմանայր քաջ :
 Թերեկս աւուրն եկն յայց բժիշկն անդրէն 'ի հան.
 'Ի տես խօթոյն՝ ծռէր կարի իմն բզբբունս,
 Եւ մոմնջէր .

«Այն, բնդ զլուխն հոսէ արիւն,
 Եռանդք զընան յերակս . . . Աղէ, սրխուր զիշեր . . .

Ջերմ, զառանցանք եւ որ ըզհետ զան անեպեր.

— Եւ մեռցի այդ, ասէ Իրէն փսմնասարսուռ.

— Ո՞ր գիտէ. ջան յանձին ունիմ կտել զայդ հուր.

Այս ինչ պայման դեղոց սէպ կայ յաջողեալ.

Այլ պարս իսկ է ումեք ընդ յոյզս ջերման տէր կալ.

Սկել 'ի նա ցայց եւ սիրով խնամ ածել յորդ.

— Պատրաստական կամ, Տէր բժիշկ,

— Ո՛չ, ծրիորդ,

'ի ծառայից ձերոց միոք բաւ է առ այդ.

— Ո՛չ՝ տէր, չի կայ քերեսս այլուր Բոժէր հիւանդ,

Ում քէ հարկ էր գերք խոցելոյդ ածել խրնամ,

Կամէի զի ձեռք տային զայն Գերմանական.

— Քաջ է, ասէ բժիշկն, 'ի նա կարկառեալ գաջ.

Օ՛րդ ուրք այսէն մինչ 'ի վաղիւ սկեսջիք քաջ.

Այլ մի կրկնակ ջերման բաւ է զի մեռցի դա.

Տնւք ընդ մէն մի քառեակս ժամուց զիւր դեղ դրմա.

Եւ առ օրին եկից զարդեանց տալ ըզվրնիւն.

Եւ մեկնեցաւ քողեալ գիրէն առ մահնին ժիր:

Գ.

Այն ինչ ընդ այս անցեալ վայրիկ մի, եւ ահա

Առ կոյսն Իրէն՝ Պաւերացին դարձեալ կամայ,

Եւ կիսաբաց զաչս իւր ուղղեալ յերես նորուն

«Բրժիշկըդ այդ կարծէր, ասէ, զիս զոլ 'ի բուն.

Այլ զամենայն լուայ. քեզ շնորհ ունիմ ո՛ր կոյս,

Շնորհ 'ի սրտէ ո՛չ վասն իմ այլ վասն Սիրունոյս,

Ում արասցես զիս յանձն, եւ որ ինձ մնայ 'ի տես.»

Ասէ Իրէն. «Եւ զի է քո յուզիլ այդպէս.

Ննջեա՛, զի կեանք քո հանգստեան ունին կարիս:»

— Ո՛չ, յաւել նա, պարս է ինձ նախ յայտնել զգաղտնիս

Զոր 'ի սրտի կրեմ. զի մահ առ դուրջս կայ,

Սոստումն ինչ է իմ, եւ կամիմ զայն ունել բայ:

— Սոստաց ուրեմն եւ սփոփեաց, ասէ Իրէն.

— Կըռիւն. . . Ա՛հ, ո՛չ, կըռիւն է գործ վաս, անօրէն.

Յ'անցելումն էր ամսեան, 'ի Մէջ ... եղեւ ինձ չար
Սպանանել զոք Գաղղիացի...

Ընդ այս զղամպարն
Աղօսացոյց Իրէն 'ի պահ ժգոյն դիմացն .
Նա յաւել .

«Մեք գնացաք հիւղ ինչ գրաւել յանկարծ ,
Ուր ձերայինք էին յամուրս . եւ եղեւ այս
Որպէս առնեն որսորդք յորժամ կան 'ի դարանս ,
'ի կայան անդր Գաղղիական, 'ի մութ գիշեր ,
Զէնք կազմք . անխօս , մեք յարամրի մտաք յաւեր ,
'Նդ երկայնութիւն կաղամախեաց զերք սրահակաց .
Նախ ես ինքնին զիմ մխեցի սուր յեղակարծ
Յ'ողն զինուորին որ կայր առ դրան պահակապան ,
Անկաւ անգոր առ 'ի խնդրել ձեռն օգնութեան .
Տխրեալ հիւղին , ամենայն ինչ կոտորեցան : »
Աստ ծածկէր զաչս Իրէն .

« Ես անդ խրոովեալ բնաւ
Յ'անեղ կուռն » ելանէի 'ի տեղուղէն ,
Մինչդեռ լուսին զամպ լրբագոյն հերձեալ անդէն
'ի լոյս ժգոյն ցումանցն եցոյց ինձ ընդ աղօս
Զօրական ոք , որ առ ետեղ հեծէր ցաւոս .
Ահ , սա ինքն էր պահակն՝ ընդ որ սուրն իմ բնի անց .
'ի գուր վըսեմ շարժեալ ինձէն 'ի նա յանկարծ ,
'ի գունս անկայ մասշիլ նըմա 'ի յօգնութիւն ,
Բայց նա ասէ . « Անագան է... հաս ժամ մահուն...
Պաշտօնակալ էք դուք ... քերես տոմիկ ասպետ ...
— Այո , զի՞նչ ձեզ առնել կարեմ . — Տուք բանս եւեր
Վերառաւել զայս ինչ , ասէ , 'ի ձեռն առեալ
Մանեակ մի սուրբ բախուն 'ի լանջան արեամբ ներկեալ
Առ ... » Բայց յետին շունչ իւր եբարձ զհոգին նուաղ .
Սրբելոյն իւր կամ զխօսելոյն զանունն , աւաղ ,
Զ'եղեւ հնար հէք Գաղղիացւոյն ածել 'ի յայս .
Եւ իմ տեսեալ դրո՞ւմ ինչ քանդակ 'ի պակ ազատ
Բարձի առ իս զայն յուսալից քէ հուսի կարի
Իցէ գտանել յ'ազնուունիս Գաղղիացի

Ձ'կիցն՝ ում անկ է այս հրրիսակ վաղամեռին,
 Եւ աւասիկ. պահեսչիր զայն. բայց նախ ինքնին,
 Երդուիր. եթէ անեուես կայ ինձ յասեսաց փոխել,
 Չայս ինչ պարսիս լընուլ ընդ իմ՝ քաջավայել:»

'ի մանեկի անդ զոր օտարն 'ի պահ մասոյց,
 Ծանեաւ Իրէն ըզ'օծեայ դրումն ընթանեցոյց.
 Դեկեալ յայնժամ սիրեն 'ի դժխեմ վիշտ եւ յաւաղ,
 «Երդնում, ասէ, քեզ զայն ո՛ր Տէր, հանգիր խաղաղ:»

Դ.

Յայտնեալ գխորհուրդն իւր վիրաւորն եւ սփոփեալ
 Եմուտ 'ի փուն. անդ եւ Իրէն կուրծք սրտփեալ,
 Այլ հրացայտ, անքաց, մերձ կայր նըմա յոսին.

Այն, մեռեալ է տարփաւորն. Այդ են նորին
 Ձէնք եւ դրում հռչակաւոր իբր ըզնախնայն.
 Եւ որ ներկեալ ըզպակդ՝ ան, իւր է սուրբ արիւն.
 Եւ ո՛չ 'ի մահ դիւցազնական պատերազմիկ
 Մեռեալ Բոժէր, այլ 'ի բիկանց հարեալ լըռիկ,
 Չըմամանեալ առ բարեկամս իսկ իւր տալ ձայն.
 Եւ որ ննջէր անդ՝ սպանող իւր է դաժան.
 Այն, սպանող իւր. եւ պանծայ 'ի գործդ անգութ,
 Սուր ընդ Ռոժեայ քէկն հարկանել զերթ ժանտաժուտ.
 Եւ այժմ ըզփուն իւր ծանրութեան ննջէ դա խոր.
 Եւ ում ինքն իսկ Իրէն ասաց, «Ննջեանց անդորր».
 Եւ որպէս հեզն ինչ գերագոյն այլ դառն եւ բիւշ
 Ձ'մահուն տազնապ մերժիցէ նա յառնէդ անսիրտ:
 Եւ ցելս արփայն կացցէ դըմա 'ի սընարից
 Իբր առ որդուլ իւրով ծընող գորովալից:
 Եւ ո՛չ այսչափ, այլ ընդ մէն մի քառորդ ժամու
 Ըզպատուիրեալն պատշիցէ դեղ յարգել մահու.
 Բարու գընայ այդ 'ի դըմին. Նա ընդ յարկաւ
 Ասպնջական պատշապանութեան հանգչի հեշտեաւ.
 Սրուակն յորում կեանք են նորին, կայ 'ի սեղան.
 Ակն ունի նա . . . Եւ չ'է այս ինչ քսմնածածան:

Եւ զի՞նչ . 'ի լուր բանից դժնեայ զգացցի Իրէն
 Շուրջ պաշարիլ արդար վրիժուի, կացցէ անգէն,
 Մինչդեռ 'ի լանջս իւր որոսայ ցասումն անեղ,
 Որ զՅայէլին վարէ զբազուկ արիւնահեղ,
 Ըզ Սիսարա վարսել յերկիր ընդ իւր ճակաս .
 Նա փրկիցէ զԳերմանացիս անիծապարս .
 Օն անդր : Եւ ո՞ր այն ո՞ր առ այս ազնուական :
 Մինչ տայ տեղի զոգցես նա վաս իսուր խոկման
 Անգուր ըղծիցն մերկանալոյ 'ի պատենէն
 Զ'սուտերն որով եհար դահիճս այս անօրէն ,
 Եւ ոյր անա փայլի յանկեան երախակալ :
 'ի հնազանդիլ սին բնակարձեաց եւ զհետ երբալ
 Զ'գիտեմ ոյց պարտեաց եւ ճյց կարծեաց մարդկան ,
 Նա ինքն՝ Իրէն՝ ցացէ յայս ձեռն չար եւ դաժան՝
 Յ'որ բնաւ ասէն բարձան նորա ամեն բերկրանք ,
 Տացէ , այո՛ , հանգիստ եւ փուն , բուծումն եւ կեանք :
 Ա՛հ , ճչ բնաւ . խորտակել զգիտն է արդ ինձ անկ .
 Իսկ զի՞նչ աստի շահ . այլ միայն ելանել յանգ
 Տայցեմ եւ բոյլ բախսին : Եւ որ բուի լինել
 Ինձ համաձայն առ 'ի զվրէժն իմ միտս պաշտել :
 Թողուլ զհիւանդ . 'ի մեռանել չ'է ինձ անմարք .
 Անդ է , այո՛ , դեղն որ բուժել կարէ զնա արդ .
 Այլ չ'իկնէ՛ր այս զանց գոլով 'ի փուն մի ժամ . . .
 Յ'արտար ապա հարեալ գոչէ . «Գործ անարժան .»
 Մարտն հոգեցունց տելէր , յորժամ Գերմանացին
 Թառանջ իսուր արձակելով 'ի փնոյն խորին
 Յուզէր յերազս ինչ ու դողդոջ ասէ . «Ումայ ինձ» .
 Զ'աչս իւր յայնժամ , հայեացք վսեմ գերք վկայից
 Ամբարձ Իրէն 'ի վեհ պատկեր Փրկչին՝ որ էր
 Կախեալ զորմոյ 'ի սնարս մահնին . եւ գունասէր .
 Բեւեռեալ յար զակն իւր յԱսուած Գողգոթային ,
 Հեղ 'ի բաժակ զբովանդակեալն 'ի սրուակին .
 Եւ յումայ մատոյց վիրաւորին զայն քաղցրութեամբ .

Դու միայն , Տէր , մի միայն դու տեսնար արդեամբ

Որ առ մահնօքս անց անցին յայս ժամ ժառուրեան,
 Մինչ ոգին չար խօսեցաւ յայս գիշեր մըքան,
 Դու որ վարեալ 'ի Սասանէն յանապատին
 Եղեր կարող հուսկ ասել ցնա. «Երբ յեքս իմ.»
 Դու ներէիր, ո՛հ Տէր, եւ այս ոգւոյս փորձեալ.
 Յորժամ 'ի հուսկ նովաւ եղեւ փորձս ընկալեալ,
 Դու միայն, Տէր, էիր վկայ, դու միայն հմն.
 'ի Զիքենեացն յայնժամ բարձանց յուս ածեալ քաջ,
 Ուր սարսափեալ հանդէպ մերձման վեցաց՝ անդէն
 Ասէիր դու. «Հայր, հեռացո՛ւ բաժակս յինէն».
 Ողորմեցար, ո՛հ Տէր, ընդ սիրս այս պատժակիր,
 Եւ եմ վստահ, թէ դու եղեր անդ օրհնաձիր :

Ե.

Իսկ մինչ բրժիւկն ընդ արեալուսն եկեալ կրկին
 Ետն գիրէն որ տայր ըմպել վիրաւորին
 Եւ կայր բաժակն դեռ 'ի մասունս նորին դողդոջ.
 Յալիս, աւաղ, եզիս գիրէն նորարողորջ :

Թարգմ.

Հեղինակ

ՍԱՀԱԿ Ա. ԽԱՆՃԵԱՆ

ՖՐԱՆՍՈՒԱ ՔՕՐԲԷ

Պէտլիսէրէ:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

Ե. (*)

Երբ երիտասարդն ու երիտասարդուհին կը կենեն սուրբ
 ուխտն եւ կը կազմեն նոր ընտանիք մը, իրենց առջեւ կը
 տեսնեն նոր վիճակ մը, կը մտնեն նոր կեանքի մը մէջ որ
 բազմադիմի պարտքեր կը հարկադրէ իրենց վրայ. Այլ եւս
 ընտանիքի գլուխ են, պիտի ապրին անկախ, եւ ընդհուպ
 պիտի հասնին զաւակներ որոց կենաց պահապանքն ու առա-

(*) Բանախօսութիւն, քնն Հինգերորդ Տարի, Թիւ 1-2, 3-4 :

ջին դաստիարակքն պիտի լինին: — Բայց պատրաստուած էին այդ պարտուց կատարման: — Ամուսնացողներու ամենամեծ մասին համար դժբախտապէս այս հարցման պատասխանն է ոչ. եւ այս է մեր դաստիարակութեան, եւրոպական դաստիարակութեան իսկ, մեծագոյն թերին, եւ չգիտեն իսկ բազումք թէ պակաս մ'է այս արդի դաստիարակութեան մէջ: Երբ կ'ուզեմք մեր որդին վաճառական մը, հաշուակալ մը, բժիշկ մը, փաստաբան մ'ընել, մեծ խնամով կը պատրաստեմք զայն այդ ասպարիզին: Բայց ոչ ոք կը խորհի պատրաստել իւր զաւակն ամուսին, հայր կամ մայր լինելու պաշտօնին: Այդ փափուկ պաշտամանց վրայ՝ որք կենաց նպատակն իսկ են՝ ոչինչ կ'ուսուցուի դպրոցաց մէջ, անիմաստ ամօթղածութիւն մը կ'արգիլէ խօսիլ ամուսնութեան վրայ մատաղ էակներու: Հերպերդ Սթենսէր իւր «Մտաւորական, Բարոյական եւ Ֆիզիքական դաստիարակութիւն» անուն կարեւոր գործոյն մէջ կ'ըսէ թէ, եթէ մեր այժմեան գրքերէն մի միայն մեր դպրոցական դասագիրք կամ աշակերտաց շարադրութիւնք վերծանէին ու հտնէին ապագային, ապագայ հնագէտն իրքան պիտի զարմանար տեսնելով որ նոցա մէջ ոչինչ կը ցուցնէ թէ այդ գրքերը գործածող կամ այդ շարադրութիւնքն գրող աշակերտք օր մը հայր կամ մայր պիտի լինէին զաւակաց, եւ անտարակոյս պիտի խորհէր թէ վանականաց յատուկ ուսումնական ծրագրի մը կը պատասխանեն նոքա: Բնութեան, ընկերոց մէջ փափուկքներու, պառաւանց խրատներուն, դիպումածին կը թողումք ուսուցանել ինչ որ մեծագոյն պաշտօնն է մարդոյն — ընտանիք վարել, կենաց եւ հոգիներու սլատասխանատուութիւնն ստանձնել: Ազջիկն երբ կ'եղնէ դպրոցէն՝ գիտէ ֆրանսերէն կամ անգղիերէն խօսիլ, դաշնակ զարնել, պարել ալ. բայց չգիտեր թէ ինչ է մարդկային մարմնոյն կազմը, կ'անգիտէ բնափոստական օրէնքները, մանկան պահանջած խնամքն, չգիտեր թէ ինչ է մանկան հոգին եւ թէ ինչ օրինօք կը զարգանայ այն: Նոյն անգիտութեան մէջ է գրեթէ ամուսինն ալ: Եւ ահա հայր են եւ մայր, եւ իրենց ձեռաց մէջ է մանուկն, տգիտութեան ձեռքը մատնուած մարմին մը եւ հոգի

մը կենդանի, ո՛չ պաճուճապատանք մը: Ի՞նչ կ'ընեն. — կը մեծցնեն ըստ բախտի, որպէս ըրած էին իրենց ծնողք: Այլ քանի՜ վնասներ. ի՞նչ հիւանդութիւններ կը կրէ մանուկը տա-
րապարտուց, զոր անգիտութեան իւր ծնողաց. քանի՜ կը լինին խեղ, կը մնան հիւանդագին, եւ քանի՜ կը մեռնին վաղահաս մահուամբ: Ո՛հ, բազում այն է զի կ'անիրաւին ծնողք նախախնամութեան վերագրելով իւրեանց զաւակնե-
րը զարնող հարուածքն. ինքեանք են յանցաւոր, իրենց սոս-
կալի, կեղեւնագործ տգիտութիւնը: Ամէն ինչ իւր պատճառն ունի, եւ ինչպէս հնար է չարաղէտ արգիւնք մ'արգիլել՝ երբ անծանօթ է մեզ նորա աղբիւրը: Թողումք ծնողաց կու-
րութեան բարոյական հետեւանքներն որոց վրայ յետոյ կը խօսինք: Պէտք է կանուխէն եւ մեծ խնամով ուսուցանել ֆիզիքական եւ բարոյական կենաց օրէնքներն:

2.

Դեռ բազումք ունին սա նախապաշարում թէ կինն է ոտո-
րին էակ եւ ի հարկէ պիտի գտնուի ամուսնոյն իշխանութեան տակ, պիտի լինի նմա հսկատակ, — նախապաշարում որ մնա-
ցորդ է հնօրեայ բռնութեան եւ որ թէպէտ մեղմացեալ մե-
ծապէս՝ այլ չէ ջնջուած բոլորովին, նոյն իսկ քաղաքակրթեալ աշխարհաց մէջ: Ի Գաղիա ամուսնացեալ կինն չէ կարող ինք-
նագլուխ գնել կամ ծախել իւր իսկ ստացուածքն. չէ՛ կա-
րող իւր զաւակաց ընչից խնամակալն ըլլալ, եթէ ոչ ինչ ինչ պայմանաց տակ: Գաւառաց մէջ, յԱրեւելս եւ յԱրեւմուտս, անչափահաս էակ մ'է կինն՝ խնամով գրեթէ բանտուած, որոյ համար խօսիլն յանցանք մ'է, նայիլն յանցանք մ'է, որ ի-
րաւունք չունի իւր զաւակաց ներկային ու ապագային վե-
րաբերեալ իրաց մասին իւր կարծիքը տալու. առնն հա-
մար իւր աղջկանց անդրանիկն է նա: Գուցէ, առ տգիտու-
թեան եւ առ սովորութեան, չգգան բազումք այս վիճակի ստորնութիւնն, այլ մի քիչ հասկացող կնոջ համար քանի՞ն նուաստացուցիչ, քանի՞ն դառն է այն: Ո՛չ եւս ներքին, հոգւոյ յարարերութիւն իրեն եւ ամուսնոյն մէջ. ինքզինք

բառին բուն եւ նոր նշանակութեամբ նորա ամուսինն, նորա կենաց ընկերը չզգար, այլ նորա աղախինն: Մեր գաւառաց մէջ՝ գիտէք թէ ինչ ստրկական անարգ անուններով կը կոչեն զկիսն, մանաւանդ թրքախօս գաւառաց մէջ: — Կնոջ ստորնութեան գաղափարն կրնար գոյութեան իրաւունք ունենալ երբ անասնական ոյժն էր տիրող, եւ երբ միտք եւ սիրտ մեծ զսպանակներ չէին մարդկային ընկերութեան: Կիսն ստորին էակ համարել՝ մեղանշել է Երկնից դէմ որ ի նմա շնորհած է մարդոյն կենաց բրնձհին, սիրոյ հրոյն վեհատան, երջանկութեան հրեշտակն, որ կինը տուած է, որպէս գարունն ու ծաղկներն, որպէս աշունն ու պտուղներն, կինը յորում անձնութեան ոգին կը մարմնանայ յերկրի, որ՝ որքան գնահատեմք իւր սրտի գանձեր՝ այնքան առաւել կարող է ճոխացնել ու երանաւետել զմեզ իւր բարոյական ճոխութեամբ, որոյ հոգին աստղեր ունի ճառագայթող մեր տարակուսանաց ու վնասութեանց խաւարին մէջ, միայն թէ ուզեմք նայիլ ի նոսա: Կիսն չէ ստորին, այլ տարբեր. այրն զօրաւոր է մտածմամբ, կիսն՝ զգացմամբ. մին ստեղծիչ է, միւսն ներշնչիչ. բունն է այրն, մեղմիչ ամոքիչ է կիսն. նա ջերմութիւն է, սա լոյս: « Այրն զօրութիւնն է, կիսն գեղեցկութիւնն. նա տիրապետող բանականութիւնն է, այլ սա բարեխառնող իմաստութիւնն է », ըսած է Հնդկական իմաստութիւնն: Ընտանեաց ազնուացման ու բարոյականացման անհրաժեշտ պայմանն է կնոջ յարգանքն, երկուց ամուսնոց մէջ հաւասարութիւնն: Զի տարբեր են իրենց կարողութիւնք, կը բաժնեն իրենց մէջ աշխատութիւնը. այր մարդը դուրսը կ'աշխատի հոգալու համար ընտանեաց ապրուստը, կը սահպանէ զայն թշուառութեան դէմ, կը պաշտպանէ անիրաւութեան ու անարգանաց դէմ, կը ներկայացնէ ընկերութեան մէջ. կինը տան ներքին նախախնամութիւնն է, Նիւմիայն այդ դրախտին զոր կը խնամէ, կը զարդարէ, պահապան հրեշտակն է զաւակաց: Ընտանիքը թագաւորութիւն մ'է ոյր եթէ թագաւորն է այրն, թագուհին է կինն. կ'իշխեն հաւասար իշխանութեամբ, խորհրդակցութեամբ, փոխադարձ գիւշտակութեամբ: Սիրոյ զգացումն, որով միացեալ պարտին ըլ-

լալ, ի բաց կը վանէ բռնութեան ո՛ր եւ է գաղափար. զիրար ամբողջացնող զօրութիւններ են, ո՛չ թէ մին միւսէն կախեալ. ո՛չ թէ մին ի ծառայութեան է միւսոյն, այլ երկուքն ի միասին ի ծառայութեան են զաւակաց երջանկութեան:

Է.

Այն երդումն հաւատարմութեան՝ զոր ամուսնացեալք հանդիսապէս կուտան միմեանց՝ երկոքին եւս սլարտաւոր են պահել զայն ցվերջ: Ուխտեցին զիրար միայն սիրել ցգերեզման ու պարտին հաւատարիմ մնալ երկուստեք այդ ուխտին: Այդ հաւատարմութեան մէջ կը կայանայ ընտանեաց պատիւը, սրբութիւնը, եւ նոյն խկ գոյութիւնը, զի ընտանիքն բարոյապէս կը դադրի գոյութենէ, երբ կը խզի սիրոյ կապն ամուլից մէջ: Ա՛լ այնուհետեւ՝ եթէ սոքա ուզեն՝ թե՛ղ յաչս այլոց, կրօնապէս կամ քաղաքականապէս, չարունակէ այն, ի ներքուստ մեռած փտած մարմին մ'է, ապականակիր գերեզման մը: Ա՛լ ինչ որ դրախտ մը պարտէր լինել՝ դժոխք մ'է, լի վայերով ու անէծքներով. սիրոյ բոյն մը չէ, այլ ատելութեան որջ մը: Ի՛նչ տանջանքներով լի է այն միութիւն յորում կը պակսի փոխադարձ երանաւէտ վստահութիւնն. նախանձն ու կասկածն սուր սուր փուշեր կը մխեն հանապազ զոհին հոգւոյն մէջ. կը թուի նմա թէ նողկալի գարշահոտութիւն մը կը բուրէ այն գրկէն ուր կը կարծէր յառաջ երկնաբոյր վարդեր հոտոտել, եւ թէ ճիւղի մը դէմքն է այն յորում երբեմն հրեշտակային դեղեցկութիւն մը կը գըտնէր: Կը թունաւորի ընտանեկան երջանկութիւնն. կեղծ է ժպիտն, կը ստէ ձեռքն որ կը սեղմէ. սիրոյ քաղցր անուանք, որք այլ ատեն երանաւէտ զգացման մը մէջ կ'ընկղմէին զհոգին, չրթանց վրայ հեգնական ծիծաղ մը միայն կը ծնուցանեն. պիղծ են չուրթերն որք համբուրել կը մօտենան: Ո՛չ եւս միայր — միակին ընտանիքն է այն, կատարելագոյն ձեւն ընտանեկան միութեանց, որ ամենէն աւելի նպաստաւորն է նաեւ կնոջ ու մանկան իրաւանց: Թէ այրն է յանցաւոր՝ կինն ալ հոգւոյ ընկեր մը չզգար ինքզինք, ո՛չ ալ տան տիրուհին,

այլ նաժիշտ մը, աղախին մը, հարձ մը, թշնամանուած է իւր արժանապատուութեան մէջ, վիրաւորուած իւր փափկագոյն զգացմանց մէջ. իսկ եթէ կինն է՝ մեղապարտ՝ իւր սիրոյն մէջ մատնուած ու խաբուած այրն մինչեւ իսկ չէ կարող վստահութեամբ համբուրել իւր զաւակաց ճակատներն, քաղցրագոյն հեշտութիւնն երկրի վրայ փոխուած լինելով իրեն համար ի հոգեւորացի դառնութիւն: Իսկ, երկու պարագային մէջ ալ, տխուր է որդւոց վիճակն. ընտանեկան ներգաշնակութեան խզման հիքագոյն անմեղ զոհերն են նոքա. նոցա բարւոք մեծնալուն եւ դաստիարակուելուն կարեւոր էր հօր եւ մօր սրտազին աջակցութիւնն, նոցա սիրոյն ու զոհողութեանց միացումն, եւ արդ բաժանեալ են նոցա սիրաբ ու կոտորակեալ նոցա գորովն. պաղած է ընտանեկան յարկն, մինչ նորա ջերմութիւնն հարկաւոր էր այս մատաղ բոյսերուն համար: Ամուսնական հաւատարմութիւնն ընտանեկան առաքինի կենաց առաջին պարտականութիւնն է, եւ այս այնքան առն համար որքան կնոջ, զի բարոյական ու պարկեշտ լինիլ այնքան պահանջելի է այրէն որքան կնոջմէ: — Կը զարմանամ սակայն թէ հասարակաց կարծիքը սովորաբար աւելի խստութեամբ կը դատէ կնոջ անհաւատարմութիւնը քան առնն, եւ ոմանք կ'երթան մինչեւ բռնութիւն իսկ ներելի գտնել այր մարդուն յանցանքն: Այո՛, սրիկայ այրն բարձրաճակատ կը մտնէ ընկերութեանց մէջ եւ կը յարգուի, մինչդեռ մատնանիչ կ'ընեն միմեանց իւր ամուսնական պարտուց դրժող կինն, անպատիւ կը հռչակեն զնա, անբարոյականութեան խարանդ կը դրոշմեն նորա ճակտին վրայ: Թող հասարակաց կարծիքն՝ որչափ կ'ուզէ՝ խիստ ըլլայ յանցաւոր կնոջ համար, բայց է՞ր տարբեր չափ ու կշիռ գործածել առնն համար. երկու պարագային մէջ ալ ուստ մը կը դրժուի, պարտականութիւն մ'ոտնակոխ կը լինի, անբարոյականութիւնն հաւասար է: Չեմ ընդունիր ոմանց այն առարկութիւն թէ կնոջ մեղաւորութեան վնասակար հետեւանքն ընտանեաց մէջ աւելի մեծ են, աւելի քայքայիչ՝ իբրեւ խորթ անհարազատ անդամներ մուծանող յընտանիս: Ամուսնական միութիւնն լինելով նախ քան զամենայն հոգեկան, բարոյա-

կան, այնքան կը քակէ զայն էրկան անհաւատարմութիւնն որքան կնկան. յետոյ առն անհաւատարմութիւնն բնապէս կ'արտադրէ յաճախ կնոջ ալ անհաւատարմութիւնն, չարին օրինակաւ մոլորեցնելով զնա ու խրախուսելով յանբարոյականութիւն, ինք զառաջինն խցած լինելով նուիրական ուխտին կապերն. իսկ երբ կինն կը շարունակէ մնալ առաքինի, ինչ դառն արտասուօք չթրջեր առագաստն զոր թափուր կը թողու վաշտուէր ամուսին մը, ինչ դժնդակ տանջանքներ չի կրեր իւր հոգւոյն մէջ, եւ յաճախ ինչ զրկումներ եւս ինքն ու իւր զաւակներն, վասնզի հարազատ կնոջ ու զաւակաց բաժինը կ'ուտէ բազում անգամ ապօրէն անպարկեշտ կենակիցն: Եւ այս ամենայն քիչ չարիք է որ յառաջ կուգայ անհաւատարիմ առն ընթացքէն: Ո՛չ, հաւասարապէս անպատիւ է ու անպատիւ պէտք է որ նկատուի նա ալ, զի ո՛չ նուազ է իւր յանցանքն, ո՛չ ալ նուազ աղիտաբեր:

(Շարունակելի)

Ռ. Յ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐՆ ԵՒ ԿՂԵՐԱՆՈՑ

Ազգային, քաղաքական, տնտեսական, գրական, գիտական, իմաստասիրական թերթք ու հանդէսք հրատարակուեցան առ մեզ. սակայն կրօնական թերթ մը չունէինք: Արդեօք կրօնք չունէինք: Ընդ հակառակն, այնքան կրօնք ունինք կամ թէ կրօնքն այնքան մեծ դեր խաղացած է եւ կը խաղայ ցարդ Հայոցս մէջ, մինչ զի «կրօնական ազգ» կ'անուանեն զմեզ: Ուստի, ճշմարիտ առեղծուած մ'էր Հայ ազգին մէջ կրօնական թերթի մը չը գոյութիւնն: Իմաստասէր պատմաբանք թող լուծելու ըլլան այդ առեղծուածը, մենք կ'ողջունենք Պ. Թորոս Զուղայեցւոյ՝ Պոնի աստուածաբանութեան վարդապետին՝ Եկեղեցի Հայաստանեայցն եւ կրօնական ժողովոյ Խօսնակ եկեղեցւոյ Հայաստանեայցն՝ որոյ Խըմբադրապետն է Պարտիզակցի վահան վարդապետ Տ. Մինասեան, հեղինակ Յիսնակ առաջիկայ գրքին եւ այլ երկասիրութեանց:

Սոյն զուգեակ կրօնական թերթերուն ի տես, այլ եւ այլ հարցմունք կը ծնանին մեր մտաց մէջ: Երկու թերթերուն մըն է լաւագոյնն. — Երկու թերթերն ալ պիտի կրնան ապրիլ. — Կրօնական թերթերը պիտի կրնան աւելի կրօնական ընել Հայ ժողովուրդը. — Կրօնական թերթերուն պէտք է տալ անհամեմատ կարեւորութիւն. — Կրօնական թերթերուն մէջ չը պիտ' ընդունուին աշխարհականաց, աստուածաբանութեան վարդապետի վկայական չունեցող անձանց յօդուածներ. — Գաւառացի ժողովուրդն՝ ոյր հոգեւոր փրկութեան համար հիմնուեցան կրօնական թերթերը՝ կրնայ հասկնալ անոնց լեզուն. — Կրօնական թերթերուն մէջ բացուելիք վիճաբանութիւնք յաճախ կրօնական հասարակութիւններն յիշեացող ուժացնելու բնութիւն չը պիտ' ունենան. — Երկու կրօնական թերթերը պիտի կրնան մէկ կրօնական դպրոցի մը հիմնարկութեան խորհուրդն իրացնել:

Այս «Կրօնական դպրոց» կամ «Ընծայարան» բառին վրայ կը կենանք: Անցեալ օր, մեր ազգին ամենէն քաջուշիմ եւ ամենէն ազգեցիկ անձնաւորութեանց միոյն՝ Վսեմաշուք Ունճեան Աբիկ էֆէնտիի հետ պատեհութիւն ունեցանք խօսիլ Ընծայարանի խնդրոյն վրայ: Խմացած էի թէ, Նորին Վսեմութիւնը կարեւոր գումար մը խոստացած է այդպիսի հաստատութեան մը հիմնարկութեան համար: Հաւատացած էի հեշտիւ, ծանօթ ըլլալով ինձ Աբիկ Ունճեան էֆէնտիի խորապէս կրօնական զգացումներն եւ իւր մտերմութիւնն երջանկայիշատակ Տ. Ներսէս Վարժապետեանի հետ ուր, — ամեն ջանից հակառակ անկարող ըլլալով վերաբանալ Շահնազարեան վարժարանն (որ՝ յայտ է՝ միանգամայն ժառանգաւ որաց վարժարան էր), — շատ աշխատեցաւ հիմնել գէթ Ընծայարան մը, ոյր սկզբնաւորութիւնն ըրաւ՝ որպէս այնքան ազգօգուտ գործերու: Ուստի զարմացայ երբ Ունճեան էֆէնտին յայտնեց թէ յինէ՛ կը լսէր որ կարեւոր գումար խոստացած ըլլար Ընծայարանի մը հիմնարկութեան, թէ ինք դէմ էր այդպիսի մը դպրոցի մը հաստատման: Նորին Վսեմութեան գլխաւոր թուիքն էր թէ, կղերանոցի մէջ պատրաստուած կղերը պիտի չունենար այն ժողովրդական հանգամանքն որով բոլոր եւրոպական ժողովրդոց

կղերներուն մէջէն կ'որոշուի Հայ կղերն, որպէս Հայաստանեայց եկեղեցիին օտար եկեղեցիներէն կ'որոշուի այն ժողովրդական ազատ ոգւով որ հոն կը տիրէ: Ճշմարտապէս սքանչացանք այն շնորհներուն վրայ, որովք Ունձեան էֆէնտին կը խօսէր Հայաստանեայց ազատ եկեղեցւոյն վրայ. սակայն չը համոզուեցանք թէ Հայ կղերն նուազ ժողովրդական եկեղեցեաց կղերին նկարագիրն անվրէպ պիտի զգենուր, եթէ կղերանոցի մէջ յատուկ դատարարութիւն առնուր: Շահնազարեան կարապետ վարդապետն, որ արդի եւ կրնանք ըսել ամեն ժամանակի Հայ եկեղեցականութեան պարծանքներէն է ըստ ամենայնի, բազմերախտ Շահնազարեան վարդապետն ալ Ընծայարանի մը կարեւորութիւնն ըմբռնած էր. եւ այն ատիճան, մինչ զի Շահնազարեանին ի Մանչեսթըր կենաց ակնաւոր վկայ մը՝ Յովհաննէս Յակոբեան էֆէնտին՝ կ'ըսէր մեզ թէ, անմահ վարդապետին բոլոր Զանից ու բոլոր անձնազրկութեանց առարկայն էր Ընծայարանն, — ինչպէս որ կըտակէն ալ յայտնուեցաւ:

Ընծայարանն անհրաժեշտ է, այո՛: Որպէս անհրաժեշտ է եւ որքան անհրաժեշտ է որ բժիշկը, իրաւաբանը, երկրաչափը մասնագիտական բարձր ուսումնարանի մը վկայականն ունենան ի ձեռին, նոյնպէս անհրաժեշտ է եւ նոյնքան անհրաժեշտ է որ եկեղեցականք՝ այն նախապատրաստական կրթութենէն զատ զոր կ'ընդունին ժողովրդեան զաւակաց հետ՝ ընդունին նաեւ մասնագիտական բարձր կրթութիւն եկեղեցականութեան համար: Աւելորդ է ըսել թէ աշխարհականի մը հարկ չէ եկեղեցականի մը չափ ծանօթութիւններ ունենալ կրօնից, եկեղեցեաց եւ ի մասնաւորի մեր աղգային եկեղեցւոյն վրայ. բայց աւելորդ չէ կրկնել թէ եկեղեցականի մը հարկ է հիմնական ծանօթութիւններ ունենալ այդ նիւթոց վրայ, նաեւ ուրիշ նիւթոց — իրաւաբանութիւն, տնտեսագիտութիւն, քանակական ու բնական գիտութիւններ, եւն, — որոց վրայ դասախօսութիւնք չը կան բնականաբար թաղային նախակրթարանոց մէջ:

Ունձեան էֆէնտին կը գանգատէր թէ «գիտունք» եկեղեցի չեն երթար. նորին վսեմութիւնն իրաւունք ունէր թերեւս

հեգնել այն ինքնակող «գիտուններն», ոյք կարծեն՝ ութեւտասներորդ դարուն իմաստասիրաց նման՝ թէ կրօնքները չահասէր մարդոյ ու ճարտար խաբերայից հնարքն են եւ թէ միմիայն վեասած են մարդկութեան։ Դրական իմաստասիրութեան համար՝ կրօնքներն երբեք այդպէս ծագում չեն առնուր, եւ կրօնքները մեծ ծառայութիւններ մատուցած են ու պիտի մատուցանեն մարդկութեան։ Իսկ մեր կրօնից, մեր Հայ եկեղեցւոյն գալով, Մատթէոս Մամուրեանի եւ Մարկոս Աղաբեկեանի նման հզօր ու հմուտ գլուխներ չեն ապացուցած քանիցս թէ՝ որքան պատուական է մեր կրօնքն եւ որքան նուիրական մեր եկեղեցին։ Այս կէտիս վրայ համափոխ ենք Արիկ Ունճեան էֆէնտիին հետ։ այլ նորին վսեմութեան հետ չենք այպաներ գիտուններն առհասարակ զի չեն յաճախեր եկեղեցի։ Եկեղեցին արդարեւ ժողովուրդով է կանգուն, այլ եկեղեցին իր պաշտօնեաներով է փայլուն։ Մենք կը գուշակենք իսկ թէ՝ գիտունք հետզհետէ նուազ պիտի յաճախեն եկեղեցի, ցորքան եկեղեցւոյ պաշտօնեայք արդի դրութեամբ պատրաստուին եկեղեցականութեան։ Որպէսզի գիտունն յաճախէ եկեղեցի, պէտք է որ եկեղեցւոյ պաշտօնեան՝ եկեղեցական բարձրագոյն կրթարանի մը վկայական ի ձեռին մտնէ եկեղեցի։ Չիք երկիւղ թէ կղերանոցէն ելնող կրօնականն օտար կղերի բարք ունենայ, եթէ մենք չուզենք օտար կղերի բարք տալ նմա, եթէ ժառանգաւորն ընտանեաց ու ժողովրդեան մէջ ելեւմուտ ընէ միշտ ընդ հսկողութեամբ կղերանոցի վերատեսչին կամ լաւ եւս ընդ հսկողութեամբ հանրային կարծեաց՝ որպէս Հանդիսիս նախորդ թուոյն խմբագրականին մէջ գրուեցաւ։

Երկու ընտիր ազգայինք ոյք ներկայ էին վսեմաշուք Ունճեան էֆէնտիին հետ մեր սոյն խօսակցութեան՝ Ազնուաշուք Միքայէլ Մոմճեան եւ Խաչիկ Կամսարական էֆէնտիին՝ կատարելապէս համակարծիք գտնուեցան այս տողերս գրողին։ Եւ մին ի նոցանէ՝ Կամսարական էֆէնտին՝ խնդրեց մասնաւորապէս որ գրեմ այս նիւթին վրայ։ Ահա գրեցի։ ահա կը խնդրեմ ազգէն, կը խնդրեմ Ազգային վարչութեանէն իրացընել այս Հանդէսն հիմնող եւ այնքան մեծ գործոց վրայ իր

պաշտելի անունը դնող անմահ Շահնազարեանին կենաց խորհուրդն ⁽¹⁾ :

Ե .

ԱՐԵՒԵԼԻԹԻ ԹԵՐԹՈՆԸ

Տէր Խմբագիր ,

Կփախաքէի գիտնալ թէ ինչ կ'սորհիք դուք Արեւելի նոր Թերթօնին վրայ , զորմէ շատ կ'սօսին , մանաւանդ թէ շատեր գէշ կ'սօսին : Դիտած եմ սակայն թէ , գրեթէ միշտ նոր բաներու վրայ կ'ամ գէշ կը խօսուի կ'ամ բնաւ չխօսուիր : Չափազանց պարսաւ ու բացարձակ լռութիւն հաւասարապէս կ'ապացուցանեն ստէպ գրական գործի մը կարեւորութիւնն : Անշուշտ բարեբաստիկ է Տիգրան էֆէնտի կամսարական , որ չափազանց պարսաւի կը հանգըպի . կը լսեմ շուրջ տրտուջներ . «Աս ի՞նչ է . Դադիերէն վէպերը հատա՞ն որ սկսանք մամիկիս լեզուով տղայական վիպասանութիւններ գրել» : Արեւելի Տնօրէնութիւնն , այս տրտուջները նախազգալով , վարանած է՝ իմացածիս նայելով՝ իւր Թերթօնին մէջ հրատարակել Վարժապետիս աղջիկն . Որքա՞ն կը գովեմ Հրանտ Ասատուր էֆէնտին , որուն երբ կարծիք հարցուեր է սոյն ազգային վէպին յԱրեւելոյ հրատարակութեան նկատմամբ , պատասխաներ է թէ «պէտք է արհամարհել հանրային կարծիքը կ'ամ մանաւանդ ուսմիկ մտաց կարծիքն , որովհետեւ վէպը կ'արժէ» :

Վէպն հազիւ հրատարակուիլ սկսուած , ինչ որ սակաւ երկոց կը պատահի՝ քննադատութիւնն ալ սկսաւ հրապարակի վրայ : Նուրանիա նախ յարձակեցաւ կամսարական էֆէնտի վրայ նոյն իսկ Արեւելի մէջ : Ըստ երեւութին — եւ իրօք ալ անշուշտ — Նուրանիա կրկին նպատակ ունեցած է Տխուր իրականութիւն վերնագրեալ յօդուածն հրատարակե-

(1) Այլ առթիւ պիտի խօսինք վերսին կրօնական թերթերուն վրայ եւ պիտի պատասխանենք մենք մեզ ըրած հարցումներունս՝ զորս յայտնեցինք վերեւ :

լով. նախ, արտայայտել անգամ մ'ալ այն յուեոտեսութիւնն որով իւր հոգին կը տառապի ի բնէ. երկրորդ, քննադատութեան ձեւոյն տակ դրուատել Տիգրան կամսարական էֆէնտին, որուն՝ դեռ պատանեակ՝ փայլուն ապագայ մը խոստացած է: Այդ ապագան թերեւս ականալութենէն շուտ իսկ հասաւ, որովհետեւ գրեթէ պատանի մ'է նա՝ որ գրած է Վարժապետին աղջիկն. եւ անոնք որ գրիչ կը շարժեն, անոնք միայն գիտեն թէ՝ դիւրին չէ գրել այնքան ընդարձակ վէպ մը, կենաց այնքան լաւ պատկերացուցիչ:

Նուրանիաի պատասխանեց նախ Դիւնակ, վառվռուն այլ յարսուռն գրիչ, ոյր գրութիւնն եթէ վերլուծուի՝ Վարժապետին աղջիկն աւելի աննպաստ պիտի գտնուի քան Նուրանիաի քննադատութիւնն: Այլ, որպէս Նուրանիաի յօրինած կնոջ պատկերին անախորժ իրականութիւնն՝ յօդուածագրին բնածին յուեոտեսութեամբ կ'արդարանայ կամ կը բացատրուի, նոյնպէս Դիւնակի հաճոյական լաւատեսութիւնն իր սեռով կը բացատրուի (զի կ'ըսուի թէ կին մ'է կամ կնոջմէ թեւադրուած ոմն է Դիւնակ):

Վիպասանն ինք ալ գրիչ առաւ պատասխանելու համար առ Նուրանիա. ծանր, աղնուական, վարդապետական հատուած մ'էր կամսարական էֆէնտիի յօդուածն: Իր վիպասանական դպրոցներու դասակարգութիւնն, արդարեւ հաստատուած ի Ֆրանսոս, գիտական քննադատութենէն ընդունուած չէ սակայն: Յօդուածագիրն ինքն ալ արդէն յանգագոյս կը դատապարտէ այդ դատակարգութիւնն՝ երեւան հանելով անոր հակասութիւնն, երբ կը գրէ. «Նիւթապաշտութիւնը կողմնակալութիւն մ'ունի. մոլութիւնը կը մերկացնէ մեր առջեւ, առեւի ընել տալու համար զայն»: Եւ աւելի հեռուն կ'ըսէ... «Ամեն այս յատկութիւնք դատապարտելի են ըստ նիւթապաշտ դպրոցի գեղագիտութեան որուն յայտանիչն է անտարբեր մնալ դէպ ի բարին կամ չարն»:

Այնուհետեւ, ես ալ Նուրանիաի հետ չեմ հաւատար թէ ամեն իրական վէպ կարենայ հրատարակուիլ հոս, հակառակ կամսարական էֆէնտիի՝ որ կը պնդէ թէ «հրատարակութեան պայմանք կը ներեն ի լոյս ընծայել զայն»: Իրականութիւն

անուն ֆռանսական թերթի մ'առաջին թուոյն մէջ կը կարգացուի։ «Իրականութիւնը կը յանգի ճիշդ, կատարեալ, անկեղծ վերարտադրութեան ընկերային միջավայրին այն ժամանակուան՝ ուր կ'ապրինք։» Այդ երեք շեղագիր բառերուն նշանակութիւնը գիտցօղն ինչպէս Նուրանիաի կարծիքէն չըլլար։

Գալով կնոջ խնդրոյն, կան ոյք տարապայման չեն գտներ Նուրանիաի յոռետեսութիւնն, այն պայմանաւ թէ այդ յոռետեսութիւնը տարածուի մարդոյն ալ վրայ կամ ընդհանուր մարդկային բնութեան վրայ։ Բայց Նուրանիա՛ կին մը՝ կը ներէ՞ր իր անձին մարդոյն նկատմամբ նոյն լեզուն գործածել։ Ընդհանուր կարծիք կայ թէ Խիկարի գծած ընսանկան կենաց պատկերք ապշեցուցիչ ճշգրտութիւն մ'ունին։ Ես ալ կը մտածեմ թէ վարժապետին կինն ամուսնոյն այն ճախող-ուածներէն յետոյ չէր կրնար տրտնջանաց բառ մ'արտասանած չըլլալ։ Ուստի վիպասանին «միշտ գոհ» բառերը չեն համապատասխաներ ճիշտ իրականութեան։ Նուրանիա իրականութեան խորին զգացում մ'ունենալ կը թուի, զգացում որ կը յայտնուի կամսարական էֆէնտիի վէպին այլ մասանց մէջ ընդհանրապէս։ Եթէ Դիմակ ստորագրող անձը կին մը չըլլար, ծիծաղելի պիտի լինէր իր «լավրը» մակդիրը, զոր կ'ընծայէ ցտամամբ՝ թշուառութեան ճնշման տակ ջղային էակի մ'արտասանած խօսքերուն զորս յառաջ կը բերէ Նուրանիա։ «Այդ խօսքերն ո՞ւր լսած է Նուրանիա» կ'ըսեն։ Հոս, հոն։ Ով որ կը պտըտի, ով որ կը դիտէ, ով որ ականջ կը դնէ, շատ բան կը տեսնէ, շատ բան կը լսէ, եւ ինքն իսկ չը յիշեր թէ ո՞ւր լսած է այսինչ խօսքն եւ ո՞ւր տեսած այս ինչ բանն։ Եւ որքան ախորժելի կամ անախորժ բաներ կը լսենք, առանց ականջ դնելու։ Կեանքը փոփոխակի տգեղ ու գեղեցիկ է, մարդը փոփոխակի ստորին ու բարձր է։ Ծղմարիտ մատենագիրը, մեծ մատենագիրն՝ որպէս ըստ Պօտրլէռի լաւ գրած է Նուրանիա՛ կը գտնէ գեղեցկութիւնն ուր որ ուսմիկ միտքը տգեղութիւն եւ ստորնութիւն միայն կը տեսնէ։ Մեծ արուեստ, մեծ ձիրքէ, այո՛, տիրանալ խուսափուկ գեղոյն ու խուսափուկ մեծութեան, եւ տաղանդով արտայայտել զայնս։

Որովհետեւ յոռետեսութեան (pessimisme) վրայ խօսք եղաւ, երկու բառ պարտք կը համարիմ ըսել այս առթիւ՝ գիրս կնքելէ յառաջ: « Կեանքն այսօր մօտ չէ: » կը բացազանչէ Գաղղիացի գրագետ մը: Եւ Արեւելի Խմբագիրը կը գրէ « Յոռետեսութիւնն այսօր նորաձեւութիւն մ'է: » Այս երկու խօսքերն ալ՝ ոյց երկրորդն առաջնոյն թարգմանութիւնն է՝ ճշմարիտ են անշուշտ: Բայց թէ, որպէս կարծողներ կան, յոռետեսութիւնը մեր ընկերական վիճակին եւ՝ աւելի խորն երթալով՝ մարդկային բնութեան մէջ չունենայ իր պատճառն, իր աղբիւրը. առի ճշմարիտ չէ: Յոռետեսութիւնն, որ նաեւ դարձաւ հիւսնադրութիւնը կը կոչուի, շատ հին է. Յոր ու Սողոմոն ունէին այդ հիւսնադրութիւնը, կը կրկնէ Պոլսէն ընդէն՝ Սէնդ-Պէօվի հետ: Եւ Հանըքէն՝ այն իմաստասէր քննադատը՝ կը գրէ. « Բանաստեղծութեան եւ արձակին ծագմանէն ի վեր, մարդկութեան արշալոյսին մէջ, դոյ էր յոռետեսութիւնն՝ այնքան տխրագին որքան Շուրէնհուէրի դարուն մէջ: » Յոռետեսը՝ իբրեւ հիւսնադր կամ իբրեւ հիւսնադրագին հոգիներ՝ ոչ միայն համակրանաց արժանի են, այլ յաճախ հիացման: « Պ. Ճէյմս Սիւլլի կարի ճշդօրէն դիտած է թէ յոռետեսութեան վերջին շարժառիթն այն տեսչն է թէ ամեն բան լաւ ըլլայ. կեցող բաներէն յանհունաւ լաւագոյն բաներու հոգն է: Ուստի եւ յոռետեսը լաւատեսն աւելի յարմարութիւն ունի գտնել ու գնահատելու նուրբ ու գերազանց բաները, միայն թէ դոքա զարթուցած չըլլան շատ ընդհանուր հիացում մը՝ որ կը վիրաւորէ իւր մարդասիրութիւնն: » Անուանի քննադատին այս խօսքին ճշմարտութեան չը համոզուելու համար հարկ չէ շատ հեռուն երթալ. մեր նոր սերնդեան գրագիտաց վրայ աչք պտտողներով, կը տեսնենք յոռետեսներու դասուն մէջ՝ Նուրանիայն զատ՝ Արփիարեան, Պարոնեան, Սեթեան, առաջին գինչալտագիրն (humoriste), առաջին երգիծաբանն, առաջին բանաստեղծը. Մինաս Չերազ, այն գերազանց լաւատեսն, այն ալ կատարեալ յոռետես մը չէ՞ միթէ քանի մը փառաւոր էջերու մէջ. իսկ Պէրպէրեան, իր բազմարդիւն վարժարանին պարգեւաբաշխութեան հանդիսին մէջ անցեալ ամ որքան

խանդաղատանօք ու յուզմամբ խօսեցաւ յոռետեսներուն դէմ, որոնց հետեւելէ կը զգուշացնէր իւր սաներն: Երբ Արեւելիի Զատիկի յօդուածը կարդացի, յիշեցի Պէրպէրեանն. Արեւելիի խմբագիրը կը խօսի յոռետեսութեան դէմ՝ առանց զայն հասկցած ըլլալու. Պէրպէրեան՝ ամենահասուն գրագէտ՝ կատարելապէս կը հասկնայ յոռետեսութիւնն եւ զո՞գ աւելցնէ յոռետեսութեան դէմ կը զինէ նոր սերունդն: Այո՛, Արեւելիի խմբագրին եւ Պէրպէրեան էֆէնտիին հետ ես ալ յոռետեսութեան հակազործութեան մը պէտքը կը զգամ, — թէեւ « յոռետեսը լաւատեսէն աւելի յարմարութիւն ունի գտնել ու գնահատելու նուրբ բաները: » Զի թէեւ յոռետեսութիւնը կը սրէ կարօղութիւնները, լաւատեսութիւնը վառ կը պահէ եռանդն: Հաւատք պէտք է մեզ. բարեոյն հաւատքն անգնահատելի բարիք մ'է՝ զոր կը վայելենք դեռ ընդհանրապէս այսօր: Զանանք զօրացնել առ մեզ լաւատեսութիւնը. Զանանք մանաւանդ բառնալ այն պատճառներն որք ծնունդ կուտան յոռետեսութեան կամ կ'աճեցնեն զայն: Ո՛յժ տանք դրական գիտութեանց ծաւալման գործին. զի երբ անողորակի կը հարուածենք դրական գիտութիւններն՝ որպէս կ'ընէ Արեւելիի յօդուածագիրն, յոռետեսութեան դատին ծառայած կ'ըլլանք յանգէտս: Գիտութիւնն է որ կը գտնէ եւ կ'ուսուցանէ մեր ընկերային հիւանդութեանց դարմաններն: Ուրեմն դուք ալ, Տէր խմբագիր, Երկրագունքի մէջ աւելի մեծ տեղ տուէք գիտութեան. այլ միայն հոգ տարէք որ գիտական յօդուածք ողորդ ու ոճով գրուած ըլլան, որպէս զի գիտութեան վրայ սէր ազդեն ժողովրդեան, որ չախորժիր չոր ու ցամաք գիտականներէ եւ անխնամ թարգմանութիւններէ: Գիտական խօսակցութիւններ հրատարակեցէք հրահանգիչ եւ զբօսուցիչ՝ որպէս են Յովսէփ Եռասուֆեան էֆէնտիիններն Արեւելիի մէջ, ուր յոյժ փափաքելի էր թէ աւելի յաճախ երեւէր Եռասուֆեան:

Յուսալով որ ներկայիս տեղ մը պիտի չնորհէք Ասիական Ընկերութեան բազմօգուտ հանդիսին մէջ, մնամ յարգանքօք ու շնորհակալօք:

ԶԱՏԻԿ ՆԱՅԵԱՆ

Պոլիս, 30 Ապրիլ, 1888

ՀԱՐՑՔ ԱՌ ՄԵՂՈՒՆ

Ա.

— . Ո՛վ խարսեաւ մեղու , ըսէ ինձ շիտակ
 ինչ որ ըսաւ քեզ քոչունն ոսոսոսուն ,
 Երբ՝ ծաղկանց վերել , բազմեց քունոց քակ
 Կը քափառէիր դու սառաւոտուն :

— . «Նա ըսաւ ինձ իւր ձայնիւ գեղապար ,
 «Կ'ուզէի երգել ամեննուն համար :»

Բ.

— . Ամառն , Յունիսի մէջ , քեզ ինչ ըսաւ
 Յորենի պարսաւ հասկն ոսկեգունակ
 Որ իւր նրբակազմ նրկուն հասակաւ
 Մայր հողին վերել շարժէր շարունակ :

— . Ըսաւ . «Երբ գայ օրն հնձոց անհամար ,
 Կ'ուզէի քաղուիլ ամեննուն համար :»

Գ.

— . Ըսէ ինձ շիտակ , ի՞նչ խարսեաւ մեղու ,
 Երբ դու մերձեցար առ այն շեփորուկ
 Որ իւր շուրջն անոյշ մի բոյր կը հեղու ,
 Մեղրդ առիւր , նա ինչ ըսաւ քեզ նորուկ :

— . Ըսաւ . «Այս պարսէզն ինձ չէ բնաւ յարմար ,
 Կ'ուզէի ծաղկիլ ամեննուն համար :»

Դ.

— . Հնձն , բլրոյն վերել , դիմօք ամաչկոտ ,
 Կրկնելով անտուտ քառեր սիրակէզ
 Երբ կը բզզայիր մի ողկուզի մօտ ,
 Դեղնորակ խաղողն ինչ բան ըսաւ քեզ :

— . «Փանի որ արեամբս գինի շինուիմ յար ,
 Կ'ուզէի մեռնիլ ամենուն համար :»

ԱՂԵՔ . Գ . ՓԱՆՈՍԵԱՆ

ՅՈՒՇԻԿՔ ԲԻԻԹԱՆԱԿԱՆՔ

Արկողերենն ու գաւառաբարբառք

Գէր. — Շիշման: Վն. կրաւ: Բղշ. խոռոս:

Խծիպ ընել. — Նէվէրդ: Վն. խծպեղ: Բղշ. ծակակար
կամ քակար:Խէյ. — Երփներանգ փայլուն փետուրներով աղաւնիի
մեծութեամբ որսի թռչուն մը, որուն գեղգեղն է իւր ա-
նունը:Թոյ. — Արօս, կարապ կամ կարապի տեսակ մը, որ կը
գտնուի Արմաշէն դէպ յԱրեւելս՝ մէկ ու կէս ժամ հեռաւո-
րութեամբ Ալանտուզի լճափունքը, ուր կ'ենթադրուին Հե-
րակլի արձանք: Կարնոյ դաշտը՝ քոյին ամարանոցն է, որ
կուգայ Միջագետի ներսերէն:Մատնեսունկ. — Կաղամբածաղկի նման ցորենագոյն
սունկ մը:Կարմիր-սունկ. — Յողունի մը վերայ հովանեկաձեւ բո-
լորակ սունկ մը, վերան ողորկ սքանչելի շառագոյն, եւ մէջը
դեղնագոյն:Արօտասունկ. — Ընդհանրապէս գործածուած սովորա-
կան սունկ. չայլոր-մանթարը: Բղշ. Կանչի-սունկ:Թեղ. — Կամնասայլով փշրուած ցորենաբոյսին բուրդը՝
զոր երեկոցեան դէմ կը հաւաքեն, հովին տալու համար:Դատոռ. — Երկար բունի մը (կոթ) ծայրը՝ եռանկիւնի
ձեւով նեղ տախտակներով շինուած գործի մը, որով կալին
մէջ փռուած փշրուած ցորենաբոյսը՝ կեդրոնը կը ժողովեն,
քեղ շինելու համար: Բղշ. Երկու մաս:

Թրիլիա. — Զիթապտղոյ հասարակ տեսակը:

Շամ-գէյթինի. — Որոյ մէջի կուտը ծուռ եւ երկայն է:

Եաքուպ. — Խոշոր տեսակ, բայց անիւղ:

Խարա-գէյթին. } Վայրենին:

Տէլիճէ.

Միւշբիւրէ գէյթին. — Զիթապտուղին ազնուագոյնը:

Չէլէպի-զէյթին. — Խոշոր եւ երկայն, ուստի կենէ ա-
նապական ձէթը:

Քերսէնկ-քար. — Տեսակ մը քար, որ կտոր կտոր կը բրդի:
Հյս. դրամ. Ակն. ֆեւկ-ֆար:

Խայղան-քար. — Քար՝ որ գաւիթներ յատակելու կը
գործածուի: Հյս. սաշար-ֆար:

Քէօվէքէ. — Քար՝ որ պատերու աղիւսի տեղ կը բռնէ:
Հյս. խօռայ:

Քէօսէրէ թաշի. — Երկաթ սրելու համար գործածելի
քարին հանքն է:

Մարմարիոն. — Սպիտակ կուճ: Վն. մօրմօրիկ:

Չագմազլը-թաշ. — Կայծաքար, գայլախաղ, կարծր՝
սուրքար, որ երկանաքարի համար կը գործածուի: Հյս.
սասանի եղունգ (սեւ շիշներու կտորակաց համար ալ կը-
սուի), կամ կրահան, կրակահան-ֆար. Բղշ. կըծկար: Ակն. ջախ-
մախ-ֆար: Չէյթուեցիք՝ ըռահոնֆ:

Տէվէ-տիշի. խոշորահատ նուռ:

Իլվան. — Թթուահամ նուռ:

Կէօքսոլու. — Պօղտուղան: Հյս. լըղմօր կամ լըղպոր սանձ
(կարի հասունցած տանձ):

Տալքըրան. — Մէկ կողմը կարմիր եւ անուշահամ: Հյս.
նըռնիկ:

Մալթիա. — Տանձերուն թագուհին: Վն. մաշադի:
Ակն. պաղ-արմուշը:

Ախարըմ-ախլաթը. — Աքճէ-տանձէն յետոյ՝ այս կը հա-
սունայ: Հյս. պոխոյ:

Շէքէր-արմուտի. — Պօլսոյ մէջ Մուսաֆա պէյ ազճեսի
կոչուածն է: Ակն. միրիկ-սանձ:

Թօխուլ. — Ստորին տեսակ տանձ մը: Հյս. ֆարջին:

Հաճի հիւմմէթ արմուտու. — Կէլինճիկ տեսակին կը
նմանի: Հյս. մաշաշի: Ակն. շաշկամ արմուտու:

Կէլինճիք. — Քաղցրահամ, մէկ կողմը գեղնագոյն՝ եւ
միւսն կարմրակեղեւ:

Ֆերիք. — Տեսակ մը խնձոր:

Սինոպ. — » »

Օրագ-էլմասը. — Տեսակ մը խնձոր :

Թաղար-էլմասը. — Տեսակ մը խնձոր, որոյ ծառը չաճիր, եւ կարճ կը մնայ :

Լեռախնձոր. — Թթուահամ է, ու վայրի ալ կ'ըսուի : Վն. դառինջ : Հյս. դառնինջ :

Թեփուկ-խնձոր. — Վայրիին մէկ ուրիշ տեսակը : Հյս. փացի :

Չաքըր Թութ. — Թութ՝ որոյ կէսը կարմիր եւ միւս կէսը ճերմակ է : Ակն. կարմիր-քուր :

Աչլամա. — Շաքանակին պատուաստեալը : Հյս. ֆըշեմե : Զէյթունցիք՝ պատուաստին՝ պատրուիլ կըսեն :

Սարը-քէստանէ. — Կեղեւը դեղնագոյն :

Սարնըճ-քէստանէ. — Շաքանակին ընտրեալագոյնը :

Սաքար կ'երեւայ. — Ցանցառ կ'երեւայ, հերկը կ'երեւայ :

Սաքար է բուսեր. — Ցանցառակի բուսեր է : Վն. սեղ սեղ բուսեր, սեղ սեղ մնացեր է :

Քեռի — Դայի :

Կէլընեկ. — Թափել :

Սիյէթ. ժամացոյց, սահաթ :

Պաստեղ. — Փաստեղ, փէստիլ, Զէյթունցիք՝ չուղտի :

Նարտէնկ. — Ձի հողուած շիրայէ երկուած ուռի : Ըստ

Զէյթունցուց՝ ֆոռոյ ըռլայ :

Եափրաղի գացլը. } Թթենիի տերեւ հաւաքելու համար,
Տերեւի գացլը. } կըսեն : Ակն. մոլ :

Աղլաու. — Ցանկ, էօրմէ :

Շահ. } Պէօճէքին խօզան շինելու համար բերուած խուլ,

Ասղը. } կամ մէշի ցախ (չալը) : Զէյթունցիք՝ ցոխ :

Ձիուն կերպէ. — Ձին պէտ (թիմար) ընելէ ետքն՝ վրան սրբելու Թաղիքի կամ չուխայի կտորն :

Սալօղ. — Մորոս, յիմար, Վն. ծուռ : Բղշ. գեյթ : Ակն. խել, կամ խելուչա :

Սարսախ. — Ձըզճըզած, Թուլամիտ կամ Թուլաբարոյ, ապուշ, Հյս. շիւար : Վն. սխմար, շոշորդ :

Կըտցեր, կըտցեր՝ կէլ կընէ. — Թռչունը կերեր կերեր՝ կուտին չօփերը Թափեր է : Հյս. ֆնթել, Բղշ. կըտցեր՝ կեղեւներ վար քափեր է :

Կուշ մը. — Առատօրէն, պօլ: Ակն. կուշս ու կուռ:

Թապալածի. — Բուրդ ծախող:

Չարիֆնալ. — Նիհարնուլ, նազիկնալ, վն. քարակնալ:

Թեղը. — Կալին մէջ յարդէն չբաժնուած ցորենը: Թեղ, ըստ Զէյթունցւոց, վայրի ծառ մ'է:

Թեղը հանել. — Յորենը քամիին տալ: Հյս. երան անել, երնել, կամ հերնել: Երթանք ցորենը էրնենք:

Տուն օլանը, կամ վաստակ օլանը՝ ճռիկ աղբիւր մը կաթէ. — Ընտանեաց տէր մը՝ հաստատուն եկամուտ ունենալու է:

Թաղկայ. — Թաղիքէ շինուած գլխանոց, քէչէ քիւլահ: Վն. ֆեղիօզ: Բղշ. ֆօջօզ, ԲԼ. պօջօզ:

Կորի. — Սերմանուած դաշտի վերայ անձրեւի ջուրն հոսեցնելու համար բացուած ախօս: Կորին ջրէ: Բղշ. առու: Ըստ Զէյթ. կալոռ:

Խարթիլ. — Ռոբին մանածին վերայ անցուած կաշին, որպէս զի բռնէ, այսինքն, էօրէքէի խայիշ:

Թրակ. — Խարթիլի ծայրը գտնուած թրածեւ ոսկոր, էօրէքէի անցնող գլուխ:

Մասսա. — Խթան, որով վարեն զեզինս: Հյս. ճւղթ: Վն. խարիզան: Մշ. վարոց:

Ակիշ. — Երկաթէ շինուած գործի մը՝ խմորեղէն եփելու համար: Բղշ. Ակիշ:

Հացի գնորչ. } Հացխան գործիք:

Հացխան. }

Հացը ձգել. }

Փուռը խառնել. } Հացագործին այլ եւ այլ գործողու-

Փուռը բարդել. } թիւները:

Խառնիչ. — Երկայն փայտ մը, որով փուռը կը խառնեն:

Թի. — Հացագործի քիւրէկ:

Հացի միջուկ. — Հացի փոր:

Մեր-ներսը. — Տանը մեծ սենեակը: Հյս. ճօջ-օդեն:

Չարտախ. — Դաւիթ, սուֆա:

Չէվիրմէն զարկանք. } Դէզին գլուխը բռնող կապը՝ անձ-

Սաչախը դրանք. } րեւէն սլատապարելու համար: Բղշ.

սաչախ:

Սըրջել, (շըջել) . — Շուրջ առնել, արտարմա :

Պոյկովդ . — Հասակիդ չափովդ :

Խոււնակ . } Կերպաս, խումաշ :

Խոււնիկ . }

Իքտիպարը՝ զէնկիհի կապ չէ . — Պատիւը՝ հարստութիւն ըսել չէ :

Հաւա . — Հէլվա : Ըստ Զէյթունցւոյ՝ հաշիւոյ :

Հէստէկ-քէստէկ ըրիր ան բանը՝ երկնցուցիր . — Խօսքը երկնցնել, կամ տարածել : Բղշ . երկեմ ըրիր, կամ թէ՛ երկեմ ալելու չուգեր :

Թուխ-դնել . } Թխող հաւ : Վն . բուխս դնել : Ակն .

Ճիվ ճիվ դնել . } Բուխ-հաւ : Տգը . գուրի : Կարն . բուխս :

Քանի՞ թուխ դրիր . — Քանի՞ հաւ ձագ հանեցիր : Վն . քանի՞ խաւուռուր քրիր :

Կուկուռիկ կուկուռիկ վեր է փչեր . } Հաւիթներուն մէ-

Մաղորդի վեր է փչեր . } ջնն ձագերը ամ-

բողջովին ելեր են :

Խըրպախ են . — Աղւոր են :

Թինկօզ են ձագերը . — Սիրուն են ձագերը :

Ճօրալ . — Ճօճալ, նազել, կոտրոտելով քալել : Հյս . շո-րորալ : Վն . անձկութեամբ : Ըստ Բիւթանայցւոյ ճորալ՝ նաեւ փփրեղ կը նշանակէ :

Կանչըցեր, հերկը ծածկեր է . — Հացարոյն հաւասա-րապէս կանանչացած է : Հյս . աշարայ : Վն . աշարեն : Աշա-րեն՝ տաւաշ, կանաչացած է .

Ա. Յ. ԱՅՎԱՋԵԱՆ

ԼԵՁՈՒԻ ԽՆԴԻՐՆ ԵՒ ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Բաւական ազմուկ յարոյց լեզուի խնդիրն, որ յուզուեցաւ այս անգամ Մալխի նախկին խմբագրապետ եւ այժմու կրթ. Տեսուչ րազմարդիւն Կարապետ Էփ . Իւթիւճեանի կողմէն : Կրթ. Տեսուչն արեւմտեան Հայոց արտասանութեան մէջ աղա-ւաղում կը գտնէր եւ կ'առաջարկէր վերադառնալ նախնեաց արտասանութեան՝ զոր պահած են եղեր Արեւելեան գաւառք

Հայոց և Հանդիսիս խմբագրապետն Արեւելի մէջ նախ յօդուած մը հրատարակեց ուր՝ ի մէջ այլոց՝ ցոյց տալով թէ կրթական Տեսչին աղաւաղում կոչածն յաճախ լեզուաբանական օրէնքի մ'արդիւնք է, եղրակացուց այդ առաջարկութեան ալ անգործադրելիութեան։ Հետզհետէ սոյն նիւթոյն վրայ հմտալից կամ եռանդալից յօդուածներ գրեցին Տեարք Յովհաննէս վարդապետ Միսքճեան, Խոաննէսեան, Մատաթիա Գարաբաշեան, Տօքթօռ Սեւեան, Ամսուեայ Հանդիսի խմբագիր Հ. Գ. Մ., Էմմանուէլ Եսայեան, Գարաբաշեանի եւ մանաւանդ Հ. Գ. Մ. ի յօդուածք նիւթոյն վրայ կատարեալ ուսումնասիրութիւնք էին։ Իսկ Խոաննէսեան կը խոստանար՝ իբրեւ հմուտ սանսքրիտի՝ ամենէն հիմնական ուսումնասիրութիւնն թերհաշիւ ստանուամբ սուր գրչաւ գրուած նամակ մ'ալ ի վեր կըհանէր Արտասանական Յանձնաժողովոյն «ձեռնհաս» երկու անդամոց սոյն նիւթոյն մէջ ունեցած անձեռնհասութիւնը, մինչ Բանասէր մը կ'առաջարկէր գտաւորական լեզուի շատ հմուտ անձ մը յաւելուէ Յանձնաժողովոյն վրայ։ Արեւել մինչեւ իսկ զաւեշտական երկու հատուածիկներ հրատարակեց, «Խոաննէս թագաւորին հրովարտակը» եւ «Արտասանական յեղափոխութիւն»ն։ Յանձնաժողովը չհամարձակեցաւ որոշում մը տալ։ Եւ, երբ ամեն թերթ իր էջերը բացաւ բանասիրական կամ այլ ճշմարտութեանց՝ զորս արտասանութեան առթիւ կը յայտնէին բանասէրք ու գրագէտք, եւ ոչ թերթ մը կը ջատագովէր կրթական Տեսուչն, որմէ արտասանութեան փոփոխութեան առաջարկութենէն կարեւորագոյն ու գործադրականագոյն առաջարկներ կ'ակնկալուէին։ Խիկար յոյժ սրամիտ եւ ազդու հատուած մը գրեց այս առթիւ։

Արդարեւ, կրթական Տեսուչը կարեւորագոյն բաներ ունի կատարելիք։ Եւ, թիրեաքեան էֆէնտիի նման ազգային պիտոյից եւ այդ պիտոյից լրացման միջոցներուն ալ տեղեակ բազմահմուտ ու բարձրադիր Ասենապետի մ'օրով, պիտի կրնայ կրթական ինքնուրոյն արդիւնաւորապէս գործել ինք եւ գործել ալ կրթական Տեսչին։ Մենք՝ անտարակոյս՝ իբրեւ ապակեդրոնացման կողմնակից՝ տարապայման կարեւորութիւն չենք տար կեդրոնական ինքնուրոյններուն։ սակայն, ապա-

կեդրոնացումն իր անիշխանական նշանակութեամբ չառնելով անշուշտ, կեդրոնական խորհրդոց կարեւորութիւնն ալ կ'ըմբռնենք. կը ճանչենք կեդրոնական խորհրդոց հարկաւորութիւնը: — Գրիչը ձեռք առնելու չարժաոյթն՝ այսօր՝ կըրթական խորհրդոյ ուշադրութիւնը դարձնել է այն թշնամանաց վրայ, զոր իւսկիւսարի Սէլամըզ թաղի թաղ. խորհուրդն ըրած է՝ տարիներէ ի վեր ազգին ծառայող ուսուցչի մը, ոստիկանութեան յանձնել ուզելով զայն. — Ի՞նչ յանցանքի համար. — Որովհետեւ իր պահանջը խնդրած է իւրեւ ուսուցիչ, եւ՝ թաղ. խորհրդոյ անդամոց ինքնիշխանական (arbitraire) վարմանց չը հանդուրժելով՝ ինչ ինչ քննադատութիւններ ըրած է իբրեւ թաղեցի: Ծանր պարագայ մ'է այս: Խիստ մօտէն գիտեմ թէ որքան կը տառապին ուսուցիչք: Թաղ. խորհուրդք անշուշտ ամենայն դիւրութեամբ չեն գանձեր. սակայն թաղ. խորհուրդք յաւէտ բարի կամեցողութիւն չունին գոհ ընել ուսուցիչներն: Ուսուցիչք գոհացուցիչ վարձք չեն ընդունիր. այդ անգոհացուցիչ վարձքը ժամանակին չեն ընդունիր (քանիցս նամակ գրելէ եւ քանիցս անձամբ խնդրելէ յետոյ կ'ընդունին). եթէ երբեք ամսական ստանան, հարիւրին 5—10 կը վճատեն՝ ոսկին ընթացիկ գինէն բարձր գնով ընդունելով եւ սկիւթ մէծիւթէ տոնելով: Արդ, երբ ուսուցիչն իր արժանապատուութիւնը պահելու համար եւ թաղեցւոյ իրաւունքներն ի գործ դնելու համար չուզեր ստրկաբար գլուխ ծռել թաղ. խորհրդոյ ամեն հրամաններուն, ահա... վարժապետը ոստիկանութեան կը յանձնուի:

Կը տեսնենք թէ ճիշդ ժամանակն է մարմնի թէ մարութիւնի վիճաբանութեան: Ա՛հ, մեծ գործ է կրթական գործը: Կ'արժէ, հարկ է դրադիլ վարժարանաց վիճակին, վարժապետաց վիճակին վրայ: Վարժարանի մը տեսչէն ամսական խնդրելէ ձանձրացած, գիր գրեցի իրեն ըսելով թէ « երբ ամառը խուն չը վճարեր ուսուցչին իւր ամսականը, թող չը սպասէ, մանաւանդ թող չը հաւատայ թէ դասատուն արդիւնաւորապէս կը դասախօսէ: » Այս յայտարարութեան վրայ կը սպասէի ճամբուիլ պարզապէս, ընդհակառակը, Տե-

սուչն աղաչեց պաղատեցաւ, եւ դարձեալ մնացի: Մեր կըրթութեան մէջ, ո՛հ, ամեն բան փոխել պէտք է. — վարժարանաց յայտագիրք, — վարժարանաց հսկող մարմնոց ընթացք, — վարժապետաց վիճակ, եւ մենք մարմնս թէ մարուսին վրայ կը վիճաբանինք գրեթէ: Կը սպասեմ որ այս օրերս Յանձնաժողով մ'ալ կազմուի, քննելու համար թէ Յովհաննէս Մկրտիչ անապատին մէջ մարմնս կերաւ թէ մարուս:

Ե.

ԿԱՐԱՊԵՏ ՍԱՂԱԹԻԷԼԱՆ

ՎԱՐԺԱՊԵՏ-ԲԱՐԵՐԱՐ ՄԸ

Արեւելեան Մամուլ իւր Մարտ ամսաթուոյն մէջ կը հրատարակէ իւր աշխատակից՝ երիտասարդ արդիւնաւոր եւ հմուտ ուսուցիչ՝ Ամատեան Էֆէնտիի մէկ գրութիւնն Արաբկիրի նշտնաւոր ազգայիններէն Մ. Կարապետ Սղա Սաղաթիէլեանի մահուան վրայ: Հանգուցեսլը մեծատան զաւակ եղած չէ՝ կ'ըսէ Յօդուածագիրն. երիտասարդութեան ժամանակ վարժապետ եղած է, յետոյ՝ վաճառականութեան մէջ մտնելով՝ մեծապէս յաջողած է սոյն ասպարիզին մէջ եւ ստացած առաջնակարգ դիրք: Վարժապետ-Մեծատունն յԱյնթապ գտնուած իւր սեփական ձիթատունն՝ 500 ոսկւոյ արժողութեամբ՝ Ազգին է նուիրած. Արաբկիրի Մայր-Վարժարանին մէջ 200 ազգային մանկտի՝ վարժապետ-Մեծատան ծախիւք կրթութիւն են ընդունած. Ս. Երուսաղէմ, Ս. Էջմիածին, Ս. Կարապետ եւ Սիւ եւ այլուր ուղեւորած է հանդերձ իւր բարեպաշտուհի տիկնաւն եւ կարեւոր նուէրներ ըրած է այդ օրբաւայրերուն: «Դարձեալ իւր ստացուածոց ու գոյլց 1/5 ը նոյնպէս կտակած է Ազգին:»

Փղձկեցայ կարդալով Արեւելեան Մամուլոյ մէջ հրատարակուած այն գրութիւնն: Եւ յիշեցի հին թշնամանք մը զոր ազգային գործոց մեծ մասնակցութիւն ունեցող բարձրաստիճան անձ մ' ըրած է վարժապետաց, վճռելով թէ ու-

րիչ ասպարէզներու մէջ յաջողելու անկարող անձինք վարժապետ կ'ըլլան: Եւ մտածեցի որ, երբ վարժապետը նիւթական կարողութիւն ունենան՝ ինչպէս կը նպաստեն ազգին, երբ հարստութիւն ունենան՝ ինչպէս կը գործածեն զայն: Եւ այդ ճշմարիտ բարերարին անունն իւր մահուան առթիւ կը լսենք:

Ե.

ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՔ

ՄԵԾԱՊԱՏԻԻ ԱՓՏՈՒԼԼԱՋ ԵՂԱՐԱՐ

Արդէն բաւական հին համբաւ մ'ունին Մեծ. Ապսուլլան եղբարք գեղարուեսից աշխարհին մէջ: Այնքան հաճախութիւն ստացած են լուսանկարչութեան մէջ կամ մանաւանդ այնքան մասնաւոր յարմարութիւն մ'ունեցած են ի բնէ գեղարուեսից այդ ժողովրդական ճիւղին, մինչ զի իրենց արտադրութիւնք գրեթէ նկարչական գործոց հաւասար կը յարգուին յաւէ: Լուսանկարի նկատմամբ համակրանք գոյացուցած են սյն անձանց մէջ, որք քեցամի են այդ արուեստին՝ իբրեւ չափազանց իրական, մեքենական, անկենդան: Ապսուլլան եղբարց արտադրած *կենդանագիրք*՝ արդարեւ արժան են այդ անունան. կը կրեն նոյն բարձր արուեստի, ճեմարիտ տաղանդի գերազանց դրոշմն. ի մի բառ՝ *կենդանի* են այդ կենդանագիրք: Մեծ. Ապսուլլան եղբարց լուսամբի ազգասիրութիւնն, որ զայնս մասնաւորապէս սիրելի կացուցած է մեզ (եւ ընդհանուր ազգին), չափազանցել չը տար անուշտ մեզ իրենց արժանիքն: Եւրոպական Արուեստահանդիսից մէջ փայլուն մրցանակաց արժանացած են՝ Այվազովսքիի ծովանկարուց հետ՝ Ապսուլլան եղբարց լուսանկարք: Եւ ահա Նորին Վեհափառութիւն Սուլթանն ալ, որ իր նուրբ ճաշակին այնքան բարձրաբարբառ ապացոյցներ տուած է, Մեծ. Վիչէն Ապսուլլան էֆէնսիի կը շնորհէ գեղարուեսից շքանշան՝ Օսմանիէ պալատահանի հետ, եւ կայսերական պալատն լուսանկարիչ կ'անուանէ մեծահռչակ լուսանկարիչ եղբայրներն: Հայկական գեղարուեսից քննադատ այս բարձր պատուոյն առքիւ, քաղցր է մեզ ուրախակցել ջերմապէս առ Մեծ. Ապսուլլան եղբարս:

Ե.

ՍԱՄԱԹԻՈՅ ՆՈՐ ՊԱՏԿԵՐԸ

Քանի մը օր առաջ 'ի Սամաթիա հասաւ պատկեր մը զոր նկարած էր Պետրոս էֆ. Սրապեան եւ զոր մեր եկեղեցւոյն կը նուիրէր վսեմ. Ասպետ Զունդ :

Պատկերը հսկայ հասակ ունի եւ 'ի տեսիլ կ'ընծայէ Յովակիմ եւ Աննան որք յերուսաղէմ կ'երթան յուխտ եւ 'ի շնորհակալութիւն :

Առաւօտ է. վարդամասն արշալոյսը կարմրուկ ցոլբերով ամեն ինչ ծիրանագեղ կը ներկէ, ծովուն ջինջ կապուտակը ծառոց կատարներն եւ հեռաւոր կիսաւեր աշտարակի մը կանաչ մամուռներն ու քարերն : Հորիզոնը բոցանշոյլ կը վառի : Բնութեան այս վաղանցուկ բանաստեղծութեան մէջ երկու սրբացեալ ուխտաւորք կը տեսնուին բլրոց ստորոտը՝ վարսագեղ ծառերէ հովանաւոր արահետի մը վրայ, Յովակիմն ու Աննան : Յովակիմ ձախ ձեռքով իր պատմութեանը բռնած, աջովն բան մը ցոյց կ'ուտայ ի հեռաստուն, անշուշտ սուրբ Տաճարին գմբէթն որ պատկերին մէջ չ'տեսնուիր, մինչդեռ Աննա առ համեստութեանն չիկնած. եւ գլխիկոր՝ չ'համարձակիր աչքերը դէպ յայն ուղղել : Յովակիմ սիգաճեմ է եւ գլխաբաց. ողէրեկ մագերէ պսակեալ բարձրադիր ճակատ մը. թաւ յօնից տակէն կը շողան երկու փայլուն եւ խորխոր աչքեր որք գոգցես անհունութեան հայելիներն են եւ այն խանդակաթ սիրոյն՝ որ իր սրտին միակ առանձնաւորութիւնն է : Դէմքը լուսով ու ժպտով կը ցոլայ, եւ անհուն բերկրութիւն մը զնովաւ պարզուած է չղարչի պէս, անշուշտ ի տես տաճարին գմբէթին որուն ստուերական ծրագիրն հեռուն ոսկեղէն փուռոց մէջ կը լողայ : Մէկ բառով Յովակիմ այդ պատկերին մէջ կատարեալ հնութիւն է իր տունական դիմաց գծերովն, հսկայ հասակովն ու շարժմամբ : Իսկ Աննա իր ամուսոյն քովէն յամրաքայլ կ'երթայ գլխիկոր ու ձեռնամած. աչքերը միշտ վայրանկեալ են, եւ անշուշտ մտիկ կ'ընէ իր կուսական հոգւոյն կրօնական տրոփիւններն քանի որ ուխտատեղւոյն կը մօտենային, եւ երբ այրը ցոյց տալով ըսաւ. «Ահա Տաճարը» նորա ամբիժ այտերն չառագունած

են եւ գոգցես արշալուսին դողդեղուն շողերը կ'անդրադարձնէին : Սպիտակ լաչակ մը նորա գեղեցիկ դէմքը կը շրջանակէ : Աննա այդ պատկերին մէջ համեստութիւնը կ'անձնաւորէ եւ շատերու դէմ բողոքոյ լռին ձայնն է :

Այդ երկու սուրբերէն յետոյ կուգան բնական երեւոյթներն որք բաւական յաջող կերպիւ նկարուած են : Օրհնեալ վրձին :

Մէկ կողմէն Մեռեալ ծովը որ դարձեալ չ'իսայտար, չ'ծփար, կը սիգայ միայն . անդին կանանչազարդ ծառոց չար մը որ ինչպէս ըսինք նորածագ արեգական շողից ներքեւ ոսկեգոյն կը փայլի, եւ աւերակ աշտարակ մը որ տակաւին երկնից դէմ կը խրոխտայ իր փլած ու քանդուած պատերով՝ որուն քարերն ու գազաթը կը կրծեն կանանչ մամուռներ : Վերջապէս հմուտ արուեստագէտը հարազատ կերպով ներկայացուցած է մին այն բանաստեղծական առաւօտներէն զոր յաճախ կը վայելեն Այրեցեալ գօտեոյ եւ առ հասարակ տաք նահանգաց բնակիչք : Ահա այսքան հիանալի է պատկերը՝ զոր Սամաթիացին պիտի վայելէ այսուհետեւ :

Երբ ըսենք թէ այդ պատկերը ծայրէ ի ծայր բանաստեղծութիւն է եւ կամ Գեղեցիկն իտէալին տարրացումը, չենք սխալիր բնաւ, ուրեք ուրեք քննող ու վարժ աչքէ մը չեն վրիպիր այնպիսի կէտեր որք ճարտար անհոգութիւն կը մատնեն : Սրապեան էֆէնաիի այդ գործէն կ'երեւի թէ ինք արդիսդ է, եւ կրնայ կերպասին վրայ կենդանացնել ինչ որ հոգւոյն ու իմացականութեան գաղափարականը կը կոչուի : Շատ անգամ պատկերին վրայ ամենէն անյուսալի տեղ մը ի տես կուգան այնպիսի հոգեկան վեհութիւններ որք վայրկեան մը ամենէն տաք երեւակայութեան խիզախ թռիչքը կ'ընկրկեն, եւ ուրեք ուրեք այնպիսի կողտութիւններ՝ որք ըստ ամենայնի պատկերին հանգամանացը պատշաճեւով արուեստին մէկ գաղափարն է ի վեր կը հանեն : Ով որ առաջին անգամ այդ պատկերը տեսնէ՝ կը շանանայ նախ . բայց երբ հինգ վայրկեան ուշի ուշով դիտէ, կը հիանայ ու կը յափշտակուի : Նկար մը միայն շրջուցիչ ըլլալու չէ, այլ պէտք է որ հոգւոյ ելեքտրականութիւնը լարէ . եւ Սրապեան էֆէն-

տիկի պատկերը զուրկ չէ բնաւ այդ անհրաժեշտ առաւելութենէն :

Վերջապէս ո՛չ նուիրողն իր նպատակին ու ընտրութեան մէջ սխալեցաւ եւ ո՛չ նկարողն իր արուեստին մէջ : Եւ այդ պատկերը մեր եկեղեցւոյն մէջ պիտի մնայ անշուշտ իրբեւ յիշատակ մը սրբութեան եւ հայ ճարտարարուեստ վրձնի : Շնորհապարտ սրտիւ կ'ընդունին զայն Սամաթիայիք՝ որոնց մէջ է այս տուերը գրողը :

Պ. ԹԵԼԼԱԼ

Սամաթիա, 5 Ապրիլ 1888

ՍՏԵՓԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Հանդիսիս վերջին երեսին մէջ տեսնելով Ստեփան փափազեանի մահուան յիշատակութիւնն, ընթերցողք կարծեն թերեւս թէ մոռցած ըլլայինք արդէն հանգուցեալն եւ զայն վերջին վայրկեանին առ վայր մի յիշած : Այնպէս չէ : Ստեփան փափազեան, ազգային գործոց ասպարիզին մէջ՝ ուր կանուխ մտած էր Հասգիւղցի գրեթէ բոլոր գործչաց նման՝ յոյժ մեծ տեղ մը գրաւած էր, որպէս զի այնքան շուտ մոռցուէր՝ եւ Հասգիւղցւոյ մը կողմէն : Ծնեալ 1840ին, տասնամեայ հասակին մէջ՝ որք՝ Հիւանդանոցի վարժարանը դրուեցաւ, ուրկէ 4 տարի յետոյ ի Զմիւռնիա կոչուեցաւ իր մօրեղբօր անուանի Անդրէաս վարժապետի քով, ուր աւարտեց ուսումն եւ օգնական դասատու կոչուեցաւ Մեսրոպեան վարժարանի մէջ : Ի Պօլիս վերադարձին դարձեալ Հիւանդանոց մտաւ իրբեւ ուսուցիչ, եւ 1861ին Ղալաթիոյ վարժարանին Տնօրէն անուանեցաւ : Որք, պանդուխտ, պանդուխտներու մէջ ապրելով, փափազեան առիթ ունեցաւ ճանչել կեանքին տիուր կողմերը կամ իրական կեանքն՝ ըստ արդի բացատրութեան, ազգային իրական կեանքն : Եւ իր փորձառութեան վրայ աւելնալով իր հմտութիւնն, ըսուեցաւ՝ երբ մահն այնքան անակնկալ կերպիւ եկաւ կանուխ լսել ի մէնջ փափազեանը՝ թէ ոչ ոք գիտէր ազգային կեանքն այնքան որքան հանգուցեալն : Իւր տեսչութեան օրով, Ղա-

լաթիոյ վարժարանն այն ժամանակուան երկու կամերեք լաւագոյն վարժարանաց մին էր, թերեւս ամենէն լաւն։ Այլ փափաղեան՝ ի վնաս Տեսչութեան պաշտօնին վարեց Թաղական Խորհրդականի պաշտօնն ում կոչուեցաւ։ Մինչեւ 1880 փափաղեան կը մնար հոն, ի Ղալաթիա, ուր ուսոյց, ուր խմբագրեց, ուր դասագրքեր յօրինեց, ուր դպրոց շինեց՝ կեդրոնական վարժարանն, ուր ամուսնացաւ, այլ ուր չատալ կուիւ ըրաւ։ Կուիւ ընել, Մշտց երեսփոխանն եւ ո՛չ բանի մ'այնքան յարմարութիւն ունէր անտարակոյս որքան կուիւ ընելու։ Երեսփոխանական ժողովոյն մէջ իսկ, ուր շատ անգամ Ընդդիմախօսութեան պետն էր, աւելի կուիւ կ'ընէր քան կանոնաւոր ընդդիմախօսութիւն։ Սակայն ուրիշ կողմանէ լուրջ ընդդիմախօս մ'էր, զարհուրելի ընդդիմախօս մ'էր փափաղեան։ Ազգային ամեն խնդիր ուսումնասիրած էր, ոչ իմաստասիրական բարձր տեսակէտով — որովհետեւ համազգային բարձրագոյն մթնոլորտի մը մէջ չէր կրցած սաւառնիլ իւր միտքն — այլ գործնականօրէն ուսումնասիրած էր ազգային խնդիրները։ Գոյ գիտէր ազգային Սահմանադրութիւնն, եւ ամեն ազգային կանոնադիրներն, ու թերեւս պաշտօնագիրներն։ Ի մի բան ազգային ժամանակակից կենդանի պատմութիւնն էր։ Իւր Ժամանակ (1865) շուրջաթաթերթն ալ — ըսինք թէ անձկօրէն պահպանողական միտք ունէր փափաղեան — հակապատկերն էր կարապետ Փանոսեանի թերթին, որ ժամանակին ամենէն լուսամիտ եւ մերթ խիզախ հրապարակագիրն էր։ Այլ Փանոսեան որ հակառակորդն ալ էր փափաղեանին, ժամանակէն արտասովորօք ըրաւ, այնքան լուրջ, այնքան խիստ քննադատութիւններ ըրած էր քանի մ'անգամ խմբագիրն ազգային գործոց վրայ, վերջին տարիներս գլխաւորաբար Հայրենիքի մէջ գրեց։ Կարդացուելու բաներ գրեց յաճախ։ Միայն երբ բարձրաստիճան եկեղեցական մը սկսէր գովել, պէտք էր սպասէիր անվրէպ որ ներսէս վարժապետեանն ալ յիշէր՝ պարսաւելու համար զայն։ Բանաձեւ մը դարձաւ թէ 72 ի Բաղաքական ժողովոյ Ատենադպիրը սոյն ժողովոյն հոգին եղաւ։ Փափաղեան մեռաւ Մայր-վարժարանի Տեսչութեան պաշտօնին մէջ, պաշտօն զոր տասն ամիսներէ ի վեր կը վարէր։ Հինգ հազար ազգային իւր դադադին հետեւեցան. եկեղեցւոյ մէջ իր դամբանականն արտասանեց Գեր. Հմայեակ եպիսկոպոս Դիմաքսեան, որ՝ կ'ըսուի՝ իր ամենէն լաւ ատենախօսութիւնը խօսեցաւ. եկեղեցիէն դուրս խօսեցան հանգուցելոյն վրայ Պէրպէրեան, Սուրէնեան եւ Չաքըրեան էֆէնտիք։ Ե.

L
0
P,
y
n
t
L
—
r
—
u
δ
L
δ
—
—
L
—
—
N
m
n
r
—
—
g
Q
F
r
—
—
:
N
+
Q
u
T
J

ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՔ

Փարիզ	Մեծ :	Գաբրիել էձէնցի էգնատան (M. Kapriel Eknayan, Rue du Faubourg Montmartre 47, Paris)
Մանչեսթըր	»	Թագուր էձէնցի Սագայենց (Mr. T. Saccaentz Manchester.
Վարնա	»	Կարապէտ էձէնցի Յովսափեան
Կարին	»	Յակոբ » Համամեան
Ս.Ճիօն Գ.Հիսար	»	Սմբատ » Դաւիթեան
Սըլվազ	»	Յարութիւն » Բարունակեան
Մարսե	»	Սարգիս » Դ. Սամուէլեան
Այնքապ	»	Վահան » Քիւրբեան
Բդի	»	Աւետիս » Գալբերունի
Իզմիթ-Պահնէնիկ	»	Յարութիւն » Տէր Կարապետեան
Մարգուան	»	Յովհաննէս » Դայանեան
Տրապիզոն	»	Միհրան » Քիւրբեան
Սօզդաս	»	Գրիգոր » Փափագեան

 Ասիական Ընկերութեան եւ *Երկրագունքի* բաժանորդագրութեան վերաբերեալ գրութիւնք պարտին ուղղուիլ առ Դիւան Տնօրէն Խորհրդոյ, զբառնեալ Ասիական Ընկերութեան, Տեմիր խան բիւ 27, Կալսթա . իսկ *Երկրագունքի* խմբագրութեան վերաբերեալ գրութիւնք՝ առ Տնօրէն - Խմբագրապետն, նոյն զբառնեալն, ուր կը գտնուի չորեքշաբթի եւ շաբաթ օրերը կէս օրէն յետոյ :

Այս ամ եւս *Երկրագունքի* բաժանորդաց բոլորն վրայ յաւելում տեղի ունենալով, Հանդիսիս նախորդ բիւն երկրորդ անգամ պիտի տպագրուի :

Ասիական Ընկերութեան Տնօրէն Խորհրդոյ կողմանէ կը ծանուցուի Մեծարգոյ Ազգայնոց քե՛հ Ընկերութեան Դիւանաւապիր եւ գործակատար՝ Մեծ. Գրիգոր Էֆէնտի Սիոսեան Պալատու Ազգային Վարժարանին Ընդհ. Դաստիարակ անուանած լինելով՝ նորա տեղ Ընկերութեան Դիւանաւապիր եւ գործակատար կարգուած է Արգոյ Պ. Արշակ Ս. Չիլիկիւրեան եւ քե Ընկերութեան կեդրոնատեղին Արեւելեան շուկայէն փոխադրուած է ի Կալսթա, Տեմիր խան, Թիւ 27 Սենեակը :

ԵՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ. — Յ. ՎԱՐԴՈՎ. — *Խոնիք հոգւոյս կամ արեւելեան ժողովրդային երգարան զին մէկ քառորդ մեծիս*

معارف هموميه نظارت جليلهستك زخصتلهطبع اولمشدد — رخصتنامه نومرومى ۴۳. ۱ سنه ۹۷ شباط ۲۱